

XAYRIDDIN SULTON

SAODAT SOHILI

*Qissalar
Hikoyalar
Esselar*

G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi
Toshkent — 2005

SAODAT SOHILI

— Usta Binoqul, qani turing, shom tushmay huv dovonga yetib olaylik! O'sha dovonga yetaylik, u yog'i — yo razzoq!

— Uh, taqsir, oyoq bosgulik holim qolmadi. Yurolmayman, taqsir, yurolmayman!

— Andak bardosh qiling, usta Binoqul! Chekkan mashaqqatlarimiz, inshoolloh, besamar ketmas! Ajab emaski, dovon ortida biror qo'nalg'a bo'lsa... Shu manzilga yetib olsak bas, jarohatingizga ham bir davo toparmiz. Qani, qo'lingizni bering, usta Binoqul!

— Eh-h, taqsir...

Uch kundan buyon ahvol shu: usta Binoqul shishib ketgan oyoqlarini sudrab bosganicha zorlanib inqillaydi, har qadamni ming bir azob bilan qo'yadi. Hofiz Ko'ykiy esa lablarini mahkam qimtigancha ko'proq o'z yuragidagi vahmni yengish uchun unga tinimsiz taskin-tasalli beradi, sabr-bardosh sari da'vat etadi. Binoqul ingraydi, og'riqqa chidayolmay yig'lagudek yolvoradi, Hofiz Ko'ykiy go'dakni aldagan kabi uni yupatmoqqa tirishadi, «ko'pi ketib, ozi qolgani»ni aytib ishontirmoqchi, ishonmoqchi bo'ladi, lekin bundan na yo'l qisqaradi, na yo'l azobi kamayadi.

Ular o'n yetti kun aziyat nima, mashaqqat nima bilmay, vaqtichog'lik bilan yo'l bosdilar. Taglarida o'ynoqlagan dulduldek otlar, xurjunlarning ko'ziga to'ldirilgan lazzatli ozuqalar belga quvvat, dilga mador bo'lib keldi. Karvondagi dunyo kezgan savdogarlarning vazmin, maroqli gurunglari yo'l tanobini tortar, huvillagan, fayzsiz cho'lning o'lik manzarasiga bir qadar jonlanish bag'ishlagandek bo'lar edi.

O'n sakkizinchi kuni sahar chog'i kimsasiz biyobonda hali mast uyquda yotgan karvonni qaroqchi bosdi.

Ular olatasir to'polonda tog' unguri yoqalab qochishga muvaffaq bo'ldilar. Binoqul qo'liga ilingan kichkina bir tugunchagini olishga ulgurdi, xolos.

— Taqsi-ir, — dedi Binoqul yig'lamsirab, — hech vaqomiz qolmadi-ku, taqsir?!

— Binoqul, — dedi Hofiz Ko'ykiy, — jon qoldi, jon!

U — dunyoning qariyb yarmini kezgan jahongashta odam edi, hayot qadrini, tiriklikning nechog'li ulug' ne'mat ekanini teran anglardi, kechagina safar-sayohat zavqi, sirli, noma'lum manzillar ishtiyoqi bilan sarmast Binoqulning musichadek javdirab turganini ko'rib kulgisi qistadi, soddadil yigitning yuragiga mador bo'ladigan biror og'iz so'z aytgisi keldi. Hali oldinda jazirama issiq, ochlik, tashnalik, tushkunlik singari mislsiz uqubatlar kutayotgan, istiqbolda ajal sovuq quchog'ini ochib turgan bir paytda bu so'zning mahzun ko'ngilga naqadar ulkan quvonch va quvvat bag'ishlashini u yaxshi bilardi.

— Kuyunmang, Binoqul, — dedi u jilmayib, — padari buzrukvoringiz Hind sori ayni shu yo'ldan o'tgan bo'lsa, ne ajab!

Binoqulning yuzi yorishdi. Hofiz Ko'ykiy yigitning dilida pinhon muqaddas sirdan voqif: Binoqul hali go'dak ekan, Bobur Mirzo Farkatda bir muddat to'xtagan kezlar otasi cherikka kirgan, amirzoda Hindistonga otlanganda birga jo'nagan.

Binoqul otasini enasining so'zlaridan tanib ulg'aydi. Domdaraksiz ketgan otasining yo'liga ko'z tika-tika enasi bultur olamdan o'tdi.

Binoqul — qaddi-qomati kelishgan, pishiq-puxta, chayir yigit, kulganda kuldargichli yuzlarida ajib bir joziba paydo bo'ladi — chin dildan yayrab kuladi. U har ishga tirishqoq, havasmand, uzun qish kechalari kulbasida etik, mahsi-tikadi, yozda ikki tanob yerida ter to'kadi, kitobga, ilmga cheksiz ixlos qo'yanidan hammahallasi — Mozori Hoji masjidining imomi Hofiz Ko'ykiyni o'ziga ustoz deb biladi, uning kechmish voqealar, ayniqsa, jangnomayu jahongirlar tarixiga doir dilkash suhbatlarini soatlab jon qulog'i bilan tinglaydi. Hofiz Ko'ykiy safarga ketgan paytlarda Binoqul uni intizor kutadi.

Ustozi so‘qqabosh, vorasta¹ ko‘ngil odam bo‘lib, umri muttasil safarlarda o‘tardi. U ba‘zan ikki-uch yillab benomu nishon ketar, safardan qaytgach, masjid xonaqosiga tutash hujrasida mutolaadan bosh ko‘tarmay, allanarsalar yozgani yozgan edi. Binoqul bu bitiklarning nimaligini bilmas, so‘ragani botinolmas, ammo ustozining yosh bo‘lsa-da, ulug‘ odam ekanini sezardi: masjid eshigiga Toshkand, Samarqand va boshqa shahru kentlardan otiqlar, hashamatli soyabon aravalar tez-tez kelib turar — zarbof to‘n kiyib, simobiy salla o‘ragan turli-tuman basavlat kishilar Hofiz Ko‘ykiyni ziyorat qilib chiqar edilar...

Bir oy muqaddam u ustozining Hindiston safariga hozirlanayotganini eshitib qoldi. Eshitdiyu yuragiga g‘ulg‘ula tushdi, oromidan ayrildi.

Otasi bundan yigirma yetti yil avval — yigirma yoshida xonadonini tark etgan ekan. O‘shanda Binoqul uch yashar go‘dak bo‘lgan. U otasining tirikligiga, qirg‘inbarot janglardan omon chiqqaniga, yot ellarda sog‘-salomat yurganiga so‘nmas ishonch bilan inonar, nazarida, padari buzrukvori ona yurtda qolgan murg‘ak zuryodining diydorini intiqlik bilan kutayotgandek tuyular edi.

Binoqul chidab turolmadi, ustozining oyog‘iga bosh urib, birga olib ketishini so‘radi. Hofiz Ko‘ykiy rozi bo‘ldi.

Ular o‘n yetti kun aziyat nima, mashaqqat nima, bilmay, vaqtichog‘lik bilan yo‘l yurdilar...

Karvoni qaroqchi bosgan o‘sha mash‘um juma oqshomida ular yana bir falokatga yo‘liqdilar: toshdan toshga sakrab, tog‘ yonbag‘ridan pisib borarkanlar, Binoqul oyog‘i toyib, yetti-sakkiz gaz pastdagi xandaqsimon ungurga — qirrador xarsang ustiga yiqilib tushdi. Beli shilinib momataloq bo‘ldi, to‘pig‘i handalakdek shishib, qadam bosolmay qoldi. Hofiz Ko‘ykiy yigitning belini, boldirini silab, chiqqan suyakni solgan bo‘ldi, biroq ertasi og‘riq battar zo‘rayib, Binoqulning o‘rnidan qo‘zg‘alishga ham majoli kelmadi...

Hofiz Ko‘ykiy Binoqulning umurtqasi qattiq shikast yeganini payqadi, labini tishladi-yu, indamadi. U hamrohini goh opichib, goh suyab, shu kuni yarim yig‘och ham yo‘l

¹ V o r a s t a — ozod, erkin.

yurolmadi. Ertasi kuni ochlik va og'riqdan sillasi qurigan Binoqul ustozidan o'tinib iltijo qildi:

— Taqsir, endi menga ozor bermang! Sezib turibman, kunim bitgan ko'rinadi. O'zingizni ham, meni ham qiynamang. Meni shunda qo'yib, yo'lingizdan qolmang, taqsir, uh-h...

— Unday demang, Binoqul, ayb emasmi? Qani, menga mahkamroq suyaning, ha!

Tog' yo'li, soqov xarsanglar. Yalang'och tovonlarning qoni tomgan chag'ir toshlar. Ufq qadar cho'zilgan kimsasiz yo'l.

— Uh, taqsir, endi madorim qolmadi... Oh, suv, bir qultumgina suv bering!

— Binoqul... — Hofiz Ko'ykiy atrofga nochor alangladi. — Binoqul, bir oz sabr qiling, huv ko'kalamzorni ko'ryapsizmi? Shoyad o'sha yalanglikdan suv topilsa...

— Suv... Su-u-v... Taqsirjon, bir qultumgina suv, umrimni beray, taqsirjon, bu azobdan qutqaring!

— E olloh! O'zingdan bo'lak madadkorim yo'q, shafqat qilg'aysen!

Sel bosib kelmoqda, sel — olov seli. Ho'l-quruqqa barobar o't qo'yib quyosh yonayotir, quyosh!

— Oh... Meni yerga qo'ying, taqsir, oh-h! Taqsir, men o'laman. Ey olloi berahm, murodimga yetkazmading-a!

— Binoqul, tavba deng, kufrga botmang!

— E, yaratgan egam, mayli, bu ko'rsatgan kuningga ham shukur. Armonim ichimda qoldi, taqsir. Padarimning daragini bilsam edi. Bobur shohni bir ko'rsam... — Binoqul jim bo'lib qoldi, so'ng majolsiz barmoqlari bilan tugunchagini yecha boshladi. — Taqsir, mana shu kitobni men unga ixlos bilan tortiq etmoqchi edim. O'zim kitobat qilib edim... Bilmaysiz, taqsir, o'zim ham bilmayman, lekin nechundir xudo mening mehrimni ul zotga tushirgan...

— Ko'ngilni buzmag, Binoqul... — Hofiz Ko'ykiy titrab ketdi. — Hali tortig'ingizni, inshoolloh, o'z qo'lingiz bilan topshirursiz. Faqat niyatni bardam qilmoq kerak.

— Yo'q, taqsir, hol-kunim ayon-ky... — Binoqul unga qarab ma'yus bosh chayqadi. — So'nggi tilagim ham, vasiyatim ham shu: bu kitobni Bobur hazratlariga eltib, duoi salomimni yetkazgaysiz.

— Binoqul, inim...

— Aytgaysizki: «Gʻarib dunyoda ollohning Binoqul degan gʻarib bir quli bor edi, otasi navkaringiz edi, u ham sizga dildan ixlos qoʻyib, xizmatigizga oʻzini chogʻlagan edi. Yetib kelolmadi — yoʻlda tangri rahmatiga bordi», degaysiz.

— Qoʻying, Binoqul... — Hofiz Koʻykiy unung choʻgʻ kabi yonayotgan yuz-koʻzlarini, peshonasini siladi. — Koʻngilni ezmoq nechun? Qoʻying...

— Mana, taqsir... Oh-h! — Binoqul tugunchagidan kitobni olib uzatdi, mijjalarida yosh yiltiradi.

— «Nasoyim ul-muhabbat»?

— Ha, taqsir.

— Shoshmang, axir bu... Navoiy hazratlarining...

— Oʻzim kitobat qilib edim. Bu endi sizga qiyomatligʻ qarz, taqsir.

— Inshoolloh...

— Uh-h! Taqsir, soʻnggi oʻtinchim: imkon topsangiz, otamning daragini soʻroqlab koʻrarsiz. Yodingizda boʻlsin, taqsir, otamning ismi Boboqul, otasining oti Oʻrinqul. Xotiringizdan chiqmas, taqsir?

— Binoqul...

— Ha-ah! Taqsir, rozi... mendan rozi boʻling...

— Mingdan-ming roziman, inim, siz ham rozi boʻling... Binoqul! Binoqul!.. E, olloh, vo darigʻ!

* * *

Uch kundan soʻng togʻdan oʻtin terib qaytayotgan oʻtinchilar behush yotgan Hofiz Koʻykiyni dara etagidagi nuragan qoya tagidan topib oldilar.

* * *

Agra bozorining etak tomonida joylashgan, odatda yoʻlovchilar koʻpda bosh suqavermaydigan pasqam karvonsaroy bu oqshom har qachongidan koʻra sershovqin: turli oʻlkalardan kelgan ajnabiy savdogarlar, tuya, fillarga ortilgan yuklarni baqirib-chaqirib tushirayotgan yarim-yalangʻoch hammollar, tilanchilar, sayoq sozandalar...

Hofiz Ko'ykiy ikki kundan buyon shu karvonsaroyda muqim edi. Bu kun erta tongdan shaharni kezib, qosh qorayganda qo'nalg'asiga qaytarkan, darvoza oldida o'tirgan turq-tarovati g'alati bir kimsa tuyqusdan e'tiborini tortdi. Paxmoq soch-soqoli patila-patila bo'lib yelkasiyu ko'ksini qoplagan, egnidagi juldur ridosiga son-sanoqsiz tumor-ko'zmunchoqlar taqilgan qariya charm tasmali peshonabog'ini qo'lida tutamlagancha devor tagidagi tuyatoshda mudrab o'tirardi. U ahyon-ahyon qisiq, chag'ir ko'zlarini yarim ochardi-da, telba bir hayqiriq bilan baqirib qo'yar edi:

Moli vofir-r¹, eli kofir-r, yo'l yovuq...²

So'ng dunyoni unutgandek, yana ko'zlarini yumib pinakka ketardi.

Hofiz Ko'ykiy uni bir dam kuzatib turdi, nihoyat, qiziqishi g'olib chiqib, asta yaqin bordi. Cholning yalang'och, qoqsuyak o'ng yelkasida allaqanday eski jarohat izi bo'lib, chap qoshi uzra badburush chandiq qorayib ko'rinar edi. U shundoqqina oldida haykaldek qotib turgan odamga parvo ham qilmay:

— Sharq sori gar yiroqtur, ul yovuq! — deya og'zidan tufuk sochib vishilladi-da, birdan jimib qoldi.

Olag'ovur shovqin ichida tuyqusdan yangragan bu turkiy kalom Hofiz Ko'ykiyning qulog'iga issiq chalinib, darhol sergaklandi, ehtiyotkorlik bilan salom berdi. Choldan sado chiqmagach, bir oz taraddudlanib:

— Ma'zur tutgaysiz, siz turk emasmi? — deb so'radi.

Chol churq etmadi, go'yo bo'shliqqa tikilgan kabi ma'nosiz ko'zlarini baqraytirganicha chayqalib o'tiraverdi. Xiyol o'tgach, zerikdi shekilli, ridosining yoqasidan uchburchak tumorini uzib olib o'ynay boshladi.

Hofiz Ko'ykiy sekin iziga qaytdi. To'rdagi supada chilim chekib o'tirgan qizil yuzli, ulug'sifat savdogar ohista so'z qotdi:

¹ V o f i r — ko'p, mo'l
² Y o v u q — yaqin

— O' yak odami devona. Hamo o'ro Baxshiturk menomidand.¹

Hofiz Ko'ykiy savdogardan forschalab so'radi:

— Shu yerda istiqomat qiladimi?

— Yo'q, uning makonini hech kimsa bilmaydi. Bu yerga ba'zan boshi og'ib kelib qoladi. O'zi beozor, hech kimsaga ziyoni yo'q. Faqat goh-goh jazavasi qo'ziydi, xolos. Ana, ana, tag'in boshlandi!

Baxshiturk uyqudan cho'chib uyg'ongandek, sapchib o'rnidan turdi, qo'llarini to'rt tomonga to'lg'agancha tasavvuridagi g'animga vahshat bilan o'shqira ketdi:

— Bari bir oxiri voy bo'lur, ha! Bilib qo'y, ha, oxiri voy! Umring o'tib ketar, tongla mahsharda yuzing qaro, ha! Mana, bu oy jumadul avval, so'g'in jumadul oxir, so'g'in rajab, so'g'in sha'bon, undan so'g'in ramazon, undan so'g'in shavvol! Ha, bari bir oxiri voy! Vallohu a'lam bissavob; to'qson to'rt kundan so'g'in ramazon iydi, bir yuzu ellik to'rt kundan so'g'in kichik iyd, ha! Yana oltmish uch kunda ro'za kelur, ha! Zakot berdingmi? Zakot bermadingmi? Bari bir oxiri voy! Yana sakkiz haftadan so'g'in qish, yana o'n uch haftadan so'g'in ko'klam, yigirma yetti haftadan so'g'in tag'in yoz! E g'ofil banda, umring ham o'tar, sovuq go'rga kirarsan, ilon-chayonga yemish bo'lib, tufroqqa qorishgaysan! Kulma, kulma, bir pul so'g'in! Bir pul, ha, bari bir oxiri voy!.. Yo'qol, deyman, yo'qol, nega zakot berding?!

Chol baqira-baqira darvozadan uzoqlashdi. Xirqiroq ovozi endi olislardan eshitilar edi.

Hofiz Ko'ykiy devonaning poyintar-soyintar so'zlari zamiridagi oddiy, ammo shafqatsiz haqiqatdan benihoya hayratga tushgan edi. Unung hisob-kitoblarini xayolan tekshirib ko'rarkan, bu qadar aniqligidan g'oyat taajjublandi.

«Devona emas, — deb o'yladi u. — Haqqa yetgan, xolos...»

Baxshiturk saroydan ancha uzoqlab ketdi. Ketdi-yu, ajabtovur so'zlari, g'alati baytining aks sadosi Hofiz Ko'ykiy qulog'ida qoldi:

¹ Bu bir devona odam. Hamma uni Baxshiturk deydi.

Moli vofir, eli kofir, yo'l yovuq,
Sharq sori gar yiroqtur, ul yovuq...

* * *

Devoni Buzurg ertalabdan gavjum edi. Yo'laklarda yasovul va choparlar, turli-tuman arzgo'ylar uymalashar, mulozimlar, mirzolar naycha qilib o'ralgan qog'ozlarni ko'targancha u yoqdan-bu yoqqa savlat to'kib o'tishar edi.

Bog'i Nurafshonning yashil qo'ynida yarqirab turgan oq marmar saroyda Afg'on, Hind va Bangola o'lkalarining mutlaq hukmdori — keyinchalik yevropalik muarrixlarning «faro-mushxotirligi» tufayli tarix sahifalariga «Buyuk Mo'g'ul imperiyasi» degan mubham nom bilan bitilguvchi ulkan saltanat sohibi Zahiriddin Muhammad Bobur Mirzo arkoni davlat bilan ertalabki mashvarat o'tkazmoqda. U viloyatlardan kelgan turli nomalarni ko'zdan kechirib, a'yonlarga tegishli farmoyishlar berib bo'lgach, majlis ahlidan mamlakatning ichki ahvoliga taalluqli xabarlarni tinglamoqqa kirishdi, so'ng Kobuldan kelgan chopar bilan bir necha arzgo'ylarni qabul qildi.

Mashvarat nihoyasiga yetay deb qolganda zarbof to'ni yoqasiga zarrin uqa tutilgan barvasta eshik og'asi kirib ta'zim qildi:

— Olampanoh, Sulton Muhammad Hofiz Toshkandiy otlig' bir zot husni tavajjuhingizga muntazir!

Bobur sergak tortib, eshik og'asiga qaradi:

— Kim ul? Qaydin kelibdir?

— Toshkanddin, olampanoh. Siz zoti shariflarini ziyorat etmoq orzusida kelibdir!

«Toshkanddin?..»

Endi faqat tushlarida ko'radigan, olislarda armon bo'lib qolgan yurtidan Boburni ko'pdan buyon biror kimsa yo'qlab kelmagan edi. Ko'ngli allanechuk to'lib:

— Ayting, kirsin! — dedi. So'ng Ko'histon va hind javohirlari, asl afg'on yoqutlari bilan ziynatlangan taxtdan turib, o'z mavqelariga ko'ra tizilishib joy olgan arkoni davlatga bir-bir razm soldi. Yo'g'on gavdali, siyrak mo'y Abulvohid Forig'iyga ko'zi

tushgach: — Mavlono Forig'iy, — dedi ohista, — bu zot kim bo'lsa ekan? Sizning hech eshitganingiz bormi?

Abulvohid Forig'iy damqisma kasaliga muhtalo edi, o'rnidan qo'zg'alib, hansiragancha so'z boshladi:

— Olampanoh, sizni yo'qlaguvchi bu zot Movarounnahrning mashhur allomalaridan bo'lur. «Ko'ykiy» taxallus qilibdur, deb eshitganim bor. Toshkanda ekanimda bir kitobatini mutolaa qilib edim. «Risola fi fani attafsir va-l usul va-l furu' va-l mantiq va-l kalom»¹ deb nom bermishlar ekan, shoyon tahsinga sazovor edi. Yana bir nima tasniflari ham bor, alalxusus, ilmi tarixda benazirdur.

— Siz Toshkanda suhbat quribmi edingiz?

— Yo'q, olampanoh, men bisyor orzumand bo'lib edim, lekin, taassufki, hamsuhbatliq nasib etmagan edi. Sababki, ul zot Toshkanddin o'n yig'och narida, Farkat otlig' bir kentda istiqomat tutgan ekanlar, fursatim ziq edi, men u yerga borolmadim.

— Farkatda?

— Ha, olampanoh, tog'ning ortidagi bir kent u. Bu zot asli jannatosa Ali Qushchining nabirasi Kamoliddinning o'g'li bo'lur, alar azaldan shu manzilda muqim bo'lib kelurlar.

Abulvohid Forig'iy yana allanarsalarni gapirar, ammo Bobur endi eshitmas — teran xayolga cho'mgan edi. «Farkat» degan so'z unga sovuq yomg'ir savalab turgan izg'irinli kunlarni, kuzak osmonida favqulodda chaqnagan chaqmoqlarni eslatdi, umrining rutubatli, hazin onlarini yodiga soldi. O'sha voqealarga qancha bo'ldi ekan? Yo rabbiy, yigirma yetti yil! Qarchig'aydek bir yigit umri! O'shanda yonida hamrohu hamkor bo'lganlardan kimlar bor? U turli-tuman nomlarni eslashga urinarkan, ularning bari barmoq orasidan shuvillab to'kilgan qum singari xotirasi qatlaridan bir-bir sirg'alib tushayotganini sezdi. No'yon ko'kaltosh, G'ulda Qosimbek, Xoldor, Mirshoh qavchin, Qo'chbek... Evoh, qayda ular? Qayerlarda? Barchasi endi «rahmatli»! Ba'zilari shiddatli janglarda boshidan ayrildi, ba'zilari g'anim nayrangiga duchor bo'ldi, ayrimlarining umri qisqa ekan, ayrimlari esa... xiyonat

¹ «Tafsir, din asoslari, fiqh, mantiq va din aqidalari ilmi haqida risola».

qildi... Oqibat, o'sha kunlardan bu kun faqat achchiq, mahzun xotiralar yodgor, xolos.

Bobur alamli o'ylardan egilgan boshini ohista ko'tardi. Abulvohid Forig'iy jimgina qo'l qovushtirib turardi.

Eshik og'asining ortidan adl, tik qomatli, odmi to'n kiygan, bodomqovoq, yuzlari shishinqiragan, malla soqolli ko'hlik bir kishi ichkari kirib, ta'zim qildi:

— Yetti iqlimning shamsi anvori, zarofatliq podi-shohimiz Zahiriddin Muhammad Bobur Mirzo hazrati oliylariga duoyu ehtiromlarimiz bo'lg'ay! Assalom alaykum, olampanoh!

— Vaalaykum assalom, xush kelibsiz, — dedi Bobur iltifot bilan mehmonga joy ko'rsatarkan. — Marhamat, o'ltiring. Ziyoringiz olloh dargohida qabul bo'lg'ay!

— Qulluq, olampanoh.

Boburning ilmi hikmat ustodi Shayx Zayn Sadr fotihaga qo'l ochdi:

— Ilohi omin, olampanohimizning umrlarini uzun, davlatlarini ziyoda qilsin, jumlai mo'minning ko'ngillari shod, oxiratlari obod bo'lsin!

Mashvarat ahli «Omin!» deya gurillab fotihaga qo'shildi.

— Mening betakalluf tashrifim olampanohga g'alati tuyular, — deya so'z boshladi Hofiz Ko'ykiy. — Men bir olloh quli, ishim yo'l yurmoq, dunyo kezmoq. Ko'p mamlakatlarda bo'ldim. Turk, Misr, Bag'dod, Lubnon, Damashq, Qashqar diyorlarini ko'rdim, undagi el-elat, yurt-ulusning turmush-yumushlari ila oshno bo'ldim. Bu safar esa ona vataningizdan, ko'z ochib ko'rgan viloyatlaringizdan sizlarga ko'pdan-ko'p duoi salomlar keltirdim. Ota yurtimizning tabarruk yodi muborak xotirlaridan ko'tarilmagan bo'lsa kerak...

— Ul viloyatlarning latofatlarini kishi nechuk unutgay? — dedi Bobur ohista. Ovozi titrar edi.— Unutgan kishining ko'zlariga tiriklayin tufroq to'lmasmi?

Ahli majlis mutaassir bo'lib, o'rtaga xiyla vaqt sukut cho'kdi.

— Haq so'zni aytdingiz, olampanoh, — dedi Hofiz Ko'ykiy. — Komil inson kindik qoni to'kilmish yurtni hargiz unuta olmas. Xotiringiz jam bo'lsin, olampanoh, ul diyordlarda

muborak nomingizni hanuz yod eturlar. Inchunin, sizga atalmish bir omonatni topshirmoq menga qiyomatlig' qarz edi. — U qo'ynidan nafis saxtiyon muqovali kitobini olib, Boburga avaylab uzatdi.

Bobur andak taajjublanib o'rnidan turdi, kitobni olib ilk sahifasini ochdi.

— «Nasoyim ul-muhabbat!» — Boburning ko'zlari chaqnaq ketdi. — Mir Alisherbekning tabarruk bitiklari-ku!

— Ha, olampanoh.

— Ne chog' go'zal san'at! — Bobur kitobni zavq va ardoq bilan ko'zdan kechirardi. — O'zingiz kitobat etdingizmi, mavlono? Xatlari bu qadar ravshan, nafis...

— Yo'q, olampanoh. Men bilan birga ollohning g'arib bir quli ham diydoringizga orzumand bo'lib yo'lga otlanib edi. Ming bor taassufki, yetib kelmoqlik nasib etmadi — yo'lda shikast topib qazo qildi. Shul tortiqni sizga hadya etmoq umidida ixlos bilan kitobat qilgan ekan, yetkazmoqni mendan o'tinib so'radi.

— E, olloi karim! Kim ekan ul do'sti sodiq? — Bobur Mirzo olimning bu so'zlaridan g'oyat ta'sirlangan edi.

— Olampanoh, u yigitning nomi Binoqul edi, diyonat va idrokli bir muslim edi. Asli kosiblik qilardi, kaminadan birmuncha xat-savod o'rganib edi. Balki xotiringizda bordir, otasi bir paytlar cherikingizga navkar bo'lib kirgan ekan?

Boburning qoshlari chimirildi:

— Qay vaqt? Qayda?

— Bir muddat Farkatda muqim turgan ekansiz, o'sha kezlari chamasi.

— Ha-a... Ul kentda ko'p mardona yigitlar cherikka qo'shilib edi. Ismi kim bo'lsa ekan?

— Olampanoh, hamrohingiz jon taslim qilayotib otasining ismini aytgan edi: Boboqul otlig' bir odam ekan, otasini O'rinqul der ekanlar.

— Eh-ha, Boboqulmi? — Bobur jonlanib bosh irg'adi. — Nechun xotirimda bo'lmasin? Jasorati mumtoz navkarlarimizdan edi. Hamrohingiz shuning zuryodi ekanmi?

— Ha, olampanoh.

— Tangri rahmat qilsin, padariga tortgan ekan-da, Boboqul ulug' yurakli yigit edi.

— Olampanoh, u... qazo etganmi?

— Yo‘q. — Bobur g‘amgin bosh chayqadi. — Biz Hindni olganda Boboqul ko‘p mardliklar ko‘rsatib edi. Uch-to‘rt yil chamasi o‘tgach, yurtiga qaytmoq bo‘lib bizdan izn so‘radi. Tilagini o‘rinlatdik, biroq tonglasi Ponipatda Ibrohim Lo‘diy yuz ming qo‘shin bilan bosh ko‘tardi. Bizning navkar o‘n mingning nari-berisida edi. Bizni bundoq mushkul ahvolda qoldirgali ko‘zi qiymadi chog‘i, Boboqul qanotimizga kirib Ponipat sari yurdi. O‘sha chopqinda boshidan zarsb yeb, xayoli xiliy parishon bo‘lib qoldi. Ne muolaja, dori-darmon bo‘lsa, barini qildirdik, hech bir naf ko‘rmadi. So‘ng saroydan bir hujra berib, istiqomatidan xabardor bo‘lib turadigan kishi tayin etdik. Yo‘q, bunda turolmadi, bir oqshom eshitdimki, chiqib ketgan emish. Endilikda ko‘cha-ko‘ylarda hamdu sano aytib yuradir, deb qulog‘imga chalinadir...

— Shu kunlar yana Ograda paydo bo‘lgan emish, — deya so‘z qo‘shdi poygakda o‘tirgan Boburning xos mulozimi Yusufiy.

«Yaratgan egam yarlaqagan ekan seni, boyoqish Binoqul!» deb nadomat bilan ko‘nglidan o‘tkazdi Hofiz Ko‘ykiy.

— Xayr, mayli, ollohning irodasi... — dedi Bobur suhbatga yakun yasagandek. — Bizga ehtiromi shu qadar ustuvor ekan, endi bizdan-ku qaytmas, xalloqi olamdan qaytsin. Mavlono Abulbaqo!

Ko‘rkam soqolli, nuroniy mo‘ysafid — shayxulislom Mavlono Abulbaqo o‘rnidan turdi:

— Labbay, olampanoh?

— Ertan juma namoziga fatvo beringkim, saltanatdagi barcha masjidlarda bandai mo‘min Binoqulning haqiga xatm bag‘ishlansin. Biz ham, inshoolloh, g‘oyibona sadoqati uchun arvohi pokiga besh vaqt namoz uzra tilovat qilurmiz.

— Bosh ustiga, olampanoh!

A‘yonlar kitobni navbatma-navbat hayrat va zavq bilan tomosha qilib bo‘lgach, Abulvohid Forig‘iy uni Boburga uzatdi.

— «Nasoyim ul-muhabbat»! — Bobur hamon kitobga termilib to‘ymas edi. — Muhabbat nasimi kelgan yurtga jon sadqa bo‘lsin...

Hofiz Ko'ykiyni Bog'i Nurafshonning kunchiqar tara-
fidagi xos hujralardan biriga joylashtirdilar. Jazirama issiq va
qabul tashvishlari uni qattiq charchatgan edi, tushgacha dong
qotib uxladi. Peshin namozidan so'ng, umrida ilk daf'a ko'rib
turgani — notanish anvoyi gullar yal-yal yongan salqin
xiyobonda jannatoshiyon qushlarning hur navolarini zavq-
shavqqa to'lib tinglaganicha ohista kezib yurdi.

Oqshom tushib, osmonda ilk yulduzlar charaqlagan palla
Yusufiy hujraga kelib, olampanoh uni yo'qlayotganini xabar
qildi.

Hofiz Ko'ykiy yuz shamli muhtasham tilla qandillar
yog'dusiga cho'mgan bo'm-bo'sh salomxonaga kirib borganda
Bobur to'rdagi kumush lavh ortida barqut bolishlarga
yonboshlaganicha mutolaaga berilgan edi. U Hofiz Ko'ykiyni
xush kayfiyat bilan qarshi oldi. Olim lavh ustidagi kitobga asta
razm solarkan, o'zi topshirgan tortiqni tanidi. Bu favqulodda
hadya tufayli Boburning dilida qo'zg'algan o'sha botiniy hayajon,
o'sha o'tli taassurot hanuz so'nmagan edi. U do'stona jilmayib,
sassiz bir harakat bilan mehmonga joy ko'rsatdi, so'ng yana
«Nasoyim ul-muhabbat»ning ochiq turgan sahifasiga tikildi. Zum
o'tmay, jimjit salomxonada shohning o'ychan, tiniq ovozi yangradi.

— «Birov alardin savol qildikim, darvishlik sizga mavrusdir¹
yoki muktasab?² Alar dedilar: tangri hukmi bila bu saodatqa
musharraf bo'lduk, — deya ko'ngliga behad marg'ub bo'lgan
parchani hafti qiroatning inja tovlanishlari bilan ta'kidladi
Bobur. — Derlarki, alarga hargiz qul va dodak³ bo'lmas ermish.
Alardin bu ma'nida so'rabturlar. Alar debturlarki, qachon bu
bandalig' xojalig' bila rost kelur?!»

U kitobdan nigohini uzib, qad rostlab o'tirdi, kungirador
qandilga, uning porloq yog'dusuda zar sochib yongan
naqshlarga ilk bor ko'rayotgandek xiyla vaqt termilib qoldi,
nihoyat, tolg'in bir tovush bilan xayolchan takrorladi:

¹ M a v r u s — meros.

² M u k t a s a b — kasb.

³ D o d a k — cho'ri.

— «Qachon bu bandalig' xojalig' bila rost kelur?!»

Va o'z savoliga javob axtargan kabi, nigohi yana charog'on sahifalar uzra keza ketdi.

Hofiz Ko'ykiy hanuz muntazir qo'l qovushtirib o'tirarkan, hamsuhbatining ulug'vor chehrasida lahza sayin tajassum topayotgan turfa hislarning oniy jilvalarini, fikrning tutqich bermas shiddatini zo'r diqqat bilan kuzatar, ulardan o'zicha ma'no topmoqqa tirishar edi.

— Alisherbek benazir zot erdi, — dedi Bobur kitobdan bosh ko'tarib. Qiyiq ko'zlarida horg'in quvonch uchqunlari chaqnar edi. — Har daf'a o'qib hayrat qilamenki, turkiy tilda hech kim ash'orni ul hazratdek ko'p va xo'b aytqon emas.

— Yaxshi kitob — kishi ruhining jon ozig'i, — dedi Hofiz Ko'ykiy uni quvvatlab.

— Har qanday kishining ham emas, — deya birdan e'tiroz bildirdi Bobur.

— Albatta, olampanoh. Lekin yaxshi kitobni o'qigan kishiga ham yaxshilik sharofati yuqmog'i shubhasizdir.

— O'qiganga yuqmaydir, mavlono! — Bobur Mirzoning qaysar qoshlari mardona chimirildi. — Uqqanga yuqadir.

— Haq so'z, olampanoh.

Oraga og'ir dam jimlik kirdi.

— Olampanoh... — Hofiz Ko'ykiy shohga qimtinibgina murojaat qildi. — Mening qutlug' huzuringizga kelmoqdan maqsadim, avvalo, siz zoti shariflarini ziyorat etmoq bo'lsa, so'ng shuhrati yetti iqlimga mashhur allomalarangiz bilan tanishmoq, kutubxonangizdagi noyob dyrdonalardan bahramand bo'lmoqlik umidi hamdir. Kamina qulingiz ne vaqtlardan buyon ilmi tarixga doir bir risola bitmak orzusida yuradirman. Kutubxonangizda tilloga topilmas mo'tabar kitoblar bisyor, deb eshitaman. Agar zoti muboraklari ijozat etsalar...

Boburning chehrasiga taajjub ifodasi qalqidi:

— Mavlono Abulvohid Forig'iy sizni ko'p ulug' alloma deb ta'riflab edi, taassuf...

Hofiz Ko'ykiy kutilmagan bu gapdan gangidi, kalovlanib boshini ko'tardi:

— Olampanoh...

— Niyatingiz xolis ekaniga shubha yo‘q, mavlono, biroq... — Bobur suhbatdoshini ayagandek, bir zum taraddudlanib qoldi, — biroq ilm ko‘yida o‘zlarini bozordan olib, bozorga solguvchi allomalarning allomaliklari menga har vaqt kulgili va qalbaki tuyulur!

Olim duv qizardi, o‘rnidan og‘ir qo‘zg‘alib qo‘ydi: yer yorilsa kirgudek holi bor edi, ammo yer yorilmadi!

U so‘nggi jur‘atini to‘plab, hayajon ichra izohga og‘iz chog‘ladi:

— Olampanoh mening tilagimni yanglish angladilar chog‘i...

— Sizni ranjitmoq maqsadim yo‘q edi, — dedi Bobur kulimsirab. — Faqat so‘z o‘rni uchun aytdim, xolos. Zero, umrim mobaynida qalbaki tangalardan ko‘ra qalbaki allomalarni ko‘proq uchratdim. Alarning haq va ma‘rifat nomidan so‘ylagan yolg‘onlari meni muttasil g‘azabga soldi, imkonim yetgan chog‘larda unday betavfiqlarning barchasini ogir jazolarga mustahiq etdim. Imonim komilki, bu qilmishim qodiri lamyazalga ham xush kelg‘ay! — Bobur, tovushining allanechuk keskin pardalarda yangrab ketganini sezdi shekilli, xiyol tin olib, vazmin ohangda so‘zlay boshladi. — Rahmatli padari buzurgvorim aytur edilar: jannatmakon imom Muhammad G‘azzoliy hazratlari Bag‘dod madrasasida tahsilni tugallab, karvon bilan o‘z yurtlariga qaytar ekanlar. Yo‘lda karvonni qaroqchi bosibdir. Qaroqchilar savdogarlarning mol-mulklarini tortib olibdilar. Hazrati imom qaroqchiboshiga ro‘baro‘ bo‘lib arz etibdilar: «Men bir tolibi ilmman, na oltin, na kumushim bor. Bor bud-shudim ikki sandiq kitob erdi, odamlaring tortib oldilar. Ey marhamatlig‘ sardor, amr etkim, kitoblarimni qaytarib bersinlar. Bari bir alarning senga ham, yigitlaringga ham hech qanday naf‘i yo‘qdir». Qaroqchiboshi qahrga minib so‘roqqa tutibdir: «Xo‘sh, alardin sehga ne naf‘ bor?» Imom hazratlari benihoya taajjubga qolib: «Nechun naf‘ yetmasin? — deb javob beribdilar. — Axir, bu mening o‘n yil musofirlikda riyozat chekib orttirgan ilmlarim-ku!» «Sen o‘zingni olim sanaysanmi?» debdi qaroqchiboshi. «Ollohning inoyati bilan...» debdilar imom hazratlari. «Yo‘q, sen olim emassan! — debdi qaroqchiboshi. — Chindan ham fozil bir kimsa bo‘lsang erdi,

kitoblaring butkul yo‘qolsa-da, parvoyingga keltirmagan bo‘lur eding. Chin olim kishining ilmi sandiqda emas, yuragida bo‘lur, uqdingmi?» Qaroqchiboshi shunday deya imom hazratlariga marhamat ko‘rsatib, sandiqlarini qaytarib berishni amr etibdir. Ul zoti sharifga vahshiy bir qaroqchining bu yanglig‘ malomat-minnatlari g‘oyat og‘ir botibdir. Yo‘lning qoq o‘rtasidan ortga — Bag‘dodga qarab qaytibdilar. Qaytadan madrasaga kirib, o‘shal ikki sandiq kitobni xatmi kutub qilib chiqibdilar va barcha egallagan ilmlarini yurak va ko‘ngilning qatlariga jo qilib olgunlariga qadar madrasa ostonasini tark etmabdilar. Shundan so‘ng imom hazratlari hargiz kitobga qaramabdilar: ilm ul zoti bobarakotning qalb chamanida yashnay boshlabdir.

Hofiz Ko‘ykiy butun vujudi quloq bo‘lib tinglardi.

— Oqibatda, imom hazratlari ilmda shundog‘ ulug‘ martabaga yetibdilarkim, kishilar: «Agar bu yorug‘ olamdan Qur‘oni sharif yo‘qolgudek bo‘lsa, imom Muhammad G‘azzoliy qayta tiklab beradir», deyidigan bo‘libdilar, — deya so‘zini tugatdi Bobur va olimga sinovchan tikildi.

Olim ich-ichidan iztirob chekar, uning so‘zlari haq ekanini chin dildan e‘tirof etsa-da, o‘zga bir fikr xayolidan ketmas edi: «Qilich siqqan qinga qalam sig‘mas ekan-da...» Yuragining tubidan e‘tiroz g‘alayoni toshib kelsa hamki, boshini quyi solib, tasdiq alomati bilan cheklanmoqqa tirishdi:

— Ko‘p ibratomuz rivoyat ekan, olampanoh.

Bobur shahodat barmog‘i bilan kumush lavhni asta chertganicha hamon savolomuz tikilib turardi:

— Xo‘sh, mavlono?

— Olampanoh... — Hofiz Ko‘ykiyning manglayidagi chiziqlar yanada chuqur tortdi, mulohaza yuki yelkalaridan xarsangtosh bo‘lib bosdi, andisha tig‘i tiliga ko‘ndalang keldi — qiynaldi, ammo bari bir... chidayolmadi: — Shakkok qulingizni ma‘zur tuting, olampanoh, biroq, taassufki, sizni ham ko‘p donishparvar zot, ilm-ma‘rifatning chin homiysi, deb ta‘riflab edilar!

Olimning ko‘ksini to‘ldirgan bezovta og‘riq birdan tindi, so‘ng o‘rtaga cho‘mgan qaltis sukunat ichra butun vujudini larzaga solib gursillayotgan yuragining dupuri yaqqol eshitila boshladi.

Va banogoh... darg'azab farmon o'rniga momoqaldiroqdek qahqaha yangradi. Hofiz Ko'ykiy quloqlariga ishonmay boshini bazo'r ko'tardi-yu, ko'zlariga ham ishonmay qoldi: shohning yuzida tabassum balqirdi!

— Borakallo, mavlono! — dedi Bobur ko'zlariga qalqqan yo'sh tomchilarini artib. — Dov yurakli kimsa ekansiz! Asli bu istehzolarni sizni bir sinab ko'rmoq yo'liga aytib edik. E'tiqodingiz sha'ni uchun, aning pokligi uchun bizning na savlatimizni, na davlatimizni istihola etdingiz! Bilsangiz, shu choqqa qadar kamdan-kam odam bizning bu yo'sin da'volarimizga e'tiroz aytdan. Aksincha, bunday damlar aksariyat kishi yo'q gunohlariga ham iqror bo'lib, tavba-tazarruga zo'r beradur. Tasanno, jur'atingizga, mavlono! Chin fozil inson asli shunday bo'lmog'i lozim. Zero, odamizot iymonining barqarorligi avvalo uning ne chog' mard va haqgo'y ekani bilan o'lchanur. Bizni qora tortib shundog' joylardan zahmat hehib kelibsiz, nainki, muruvvatimizni darig' tutsak!

Hofiz Ko'ykiy bori-borlig'i hayajondan titrab, qulluq qildi.

— Bizning huzurimizga ne-ne muhtaram zotlar ganju davlat tilab, rutbayu unvon tilab qadamranjida qildilar, — deya so'zida davom etdi Bobur. — Lekin shu vaqtgacha kitob izlab, ma'rifat istab kelgan kimsani ko'rganimiz yo'q edi. Shukur tangrigakim, alhol inoyat aylab, zoriqib ko'z tutgan kishimizning diydoriga yetishtirdi. Har qandog' noyob kitobimiz bo'lsa, sizdan aylansin... Darvoqe, risolangiz nima xususda?

— Olampanoh, ne vaqtlarki Chingizxon va unung oli' haqida bir risola bitmak orzusi ko'nglimga orom bermay keladir. Ma'lumingizkim, bu ulug' saltanat edi, aning takomil va taraqqiyoti ham, tanazzulu inqirozi ham meni birdek hayajonga soladir. Alalxusus, Chingizxon zuryodlarining taqdiri, joriy etgan tartib va qonunlari, davlatni idora etmak usullari... Muqoyasa ibratiga sizning mamlakatdorlik siyosatingizni ham bir sidra nazardan kechirmoq umididamen.

Bobur unung so'zlarini diqqat berib eshitdi.

— G'oyat mushkul yumushga qo'l uribsiz, mavlono, — dedi u. — Xayr, olloh madad bersin, yo'lingiz oq, yo'ldo-

¹ O l i — avlodi.

shingiz haq bo'lsin. Illo bu bebaqo dunyoda faqat haq so'z boqiy qolur. Qasrlar yemirilur, saltanatlar to'zar, as'asayu dabdabalar yitar... Yorug' jahonda qirq sakkiz yil umrguzaronlik qilib anglagan yagona haqiqatim shu, mavlono. Shunday mashaqqatli bir ishni uhdangizga olgan ekansiz, imkonimiz yetgan ko'makni bermoq biz uchun farzul vojibdur. Marhamat, xonadonimizning ham, kutubxonamizning ham to'ri sizniki. Fahmi ojizimcha, mutolaani Bahovaddin Muhammad Juvayniyning «Tarixi jahongushoy»¹ kitobidan boshlasangiz chakki bo'lmas.

Hofiz Ko'ykiyning ko'zlari chaq nab ketdi:

— Men ul muborak zotning bu tabarruk asarini ne vaqtlardan buyon izlayman, olampanoh!

— Xayr, neki izlaganingiz bo'lsa, topmoqqa biz balo-gardon, — deya kulimsiradi Bobur. — Valekin, bizning saltanat xususida biror nima demoqdan ojizman. Mavlono, bu siz havas qilg'udek barqaror saltanat bo'lmog'iga ko'zim yetmaydir. Bu zarurat tufaylidan parokanda elatlarning boshi qovush-tirilgan bir viloyat, xolos. Umid qilamanki, so'zlarimni kamtarlikka yo'ymagaysiz. Zero, zukko muarrixsiz, barchaga ersa-da, sizga maxfiy emaskim, qon daryosi uzra qurilgan saltanatning zamini hamisha omonat bo'lur!..

Ulkan saroy suv quygandek jimjit edi.

— Sizni menga xudo yetkurdi, — dedi Bobur. — Men ham boshimdan kechmish voqealarni qog'ozga tushirib, tartib bermak orzusida edim. Ba'zi nihoyaga yetgan sahifalar bor, nasib etsa, o'qib kengashurmiz.

— Bosh ustiga, olampanoh. Bu azimatingizni tangri taolo muborak qilsin!

— Inshoolloh.

— Shul olijanob maqsadingiz ko'ngildagidek o'rinlansa, ko'p ulug' ish bo'lur edi. Qandoq nom bilan atamoqqa qaror berdingiz, olampanoh?

— Nomi? — Bobur ikki-uch daqiqa o'ylanib qoldi, so'ng uzil-kesil bir tarzda: — Nomi «Voqeoti Bobur» bo'lur, — dedi.

— Ma'qul, olampanoh.

¹ «Jahongirlar tarixi»

— Siz yo‘ldan horib kelgansiz, — dedi Bobur, — toliqmadingizmi?

— Yo‘q, yo‘q, olampanoh.

— Ha-a... Toshkandan qachon chiqib edingiz? El-ulus, raiyatning kayfiyati nechuk? — Bobur kutilmaganda suhbat mavzuini o‘zgartirdi. — Farkatda istiqomat qilurmi edingiz?

— Ha, olampanoh.

— Samarqanddan quvilib, Andijondan ayrilgan sargardon kunlarim ul manzilda bir muddat turib edim, — deya Bobur xayolchan so‘zlarkan, tuyqusdan tovushi hayratomuz ohang kasb etdi. — Yodimda, bir oqshom bir yuzu o‘n oltiga kirgan kampirning kulbasida yomg‘irdan jon saqlab edim. Ko‘p umr topqon tabarruk kampir edi. Bir og‘asi Sohibqiron Temur zamonasida cherikka qo‘shilgan ekan, muttasil shuni aytib so‘ylar edi. Og‘asini «Hindistonda o‘lgan», deb edi. Manglayimga bitmish g‘aroyib savdoni ko‘ringkim, bu kun o‘shal ko‘hna kampirning tilidan tushmagan yetti yot yurtida o‘ltirib uni eslayotirman... Ha-a... Siz bunga qay yo‘l bilan keldingiz? Xo‘rmuzdanmi?

— Yo‘q, olampanoh. Oloy va Qarategindan oshib Maschoh kentiga o‘tdik, andin Obigarm yoqalab, Hisor vodiysiga tushdik.

Bobur sergak tortdi:

— Maschoh?! G‘alat! Yo‘qsa, Qobiburdondan ham o‘tgan chiqarsiz?

— Ha, olampanoh.

— Yo qudratingdan! — deya xitob qildi Bobur. — Axir biz bir paytlar Kobil sari otlanganda xuddi shundog‘ yo‘l tutmish edik! Siz esa, bukun go‘yo bilgandek, ortimizdan izma-iz yurib kelibsiz. Vo ajab! Obiburdondan oshg‘an chog‘imiz bir chashma labida to‘xtab edik. Shu chashma yoqasida bir toshga bayt ham yozdirib edim. Banogoh ko‘zingiz tushgani yo‘qmi?

Olim afsuslanib bosh chayqadi:

— Hech, olampanoh... Ne bayt edi o‘zi?

— Hanuz xotirimdan o‘chgan emas, — dedi Bobur. — Jonfizo baytlar edi:

Shunidam ki, Jamshidi farrux sirisht,
Ba sarchashmaye bar sange navisht:
«Bar in chashma chun mo base dam zadand,
Biraftand chun chashm barham zadand...»¹

Bobur Mirzo qattiq hayratga tushgan edi. Ammo chinakam hayratangiz ishlar keyinchalik — oradan asrlar o'tgach sodir bo'lib, oradan asrlar o'tgach oshkor bo'lajagini u mutlaqo bilmas edi.

... Ming to'qqiz yuz ellik uchinchi yili arxeologik ekspeditsiya Obiburdon qishlog'idan Bobur bayt yozdirgan o'sha xarsangtoshni topadi. «Boburnoma»da qayd etilgan tafsilot dalili shu yo'sin qo'lga kiritiladi. Lekin eng hayratlanarli nuqta shundaki, qissamiz qahramonidan uch asr muqaddam yashab o'tgan shoirlar shohi — Shayx Muslihiddin Sa'diyning jonbasta kalomidan vujudga kelgan va xushnavo shoir Mirzo Bobur, ko'ngligagina emas, balki cho'ng xarsangga ham naqsh ettirib abadiyat bag'ishlashga intilgan bu baytlar, oradan uch asr o'tgach, yana bir buyuk otashnafas shoir — «rus she'riyatining quyoshi» Aleksandr Pushkinning ham yuragiga titratma soladi: «Boqchasaroy favvorasi»ga aynan shu baytlar epigraf qilib olinadi!

Bir-biriga g'oyibona talpingan buyuk qalblar ana shunday g'oyibona diydor ko'rishadilar. Bir-biridan asrlar osha, millatlar, til va mazhablar osha ayri yashagan uch daho shoirning so'nmas nafasi bu baytlarning mo'jizakor qudrati tufayli shu tariqa ulug'vor sir, tengsiz sehr kasb etadi. Vaqtning qattol, beshafqat yellari turfa zamonlar qa'riga sovurgan ularning jismu joni She'riyat diyorining boqiy bag'rida yagona vatan topadi...

Bu hayot chashmasi qoshiga biz kabi juda ko'p kishilar keldilar, tiriklik nash'asiga g'arq bo'lib, o'ltirdilar, so'ng bir-bir abadiy yo'qlik sari ketdilar.

Bukun chashma labida biz zavqu safoga to'lib o'tiribmiz.
Bizdan avval o'tganlarning barchasi ketdi.

¹ Eshitdimki, qutlug' tabiatli Jamshid bir buloq boshida toshga shunday deb yozdiribdi: «Bu chashma qoshiga ko'plar biz kabi kelib o'ltirdilar, biz kabi ketdilar va yo'q bo'ldilar».

Bizdan keyin kelguvchilarning ham barchasi ketajak.

Bizning ham azaliy qismatimiz shu.

Hammamiz keturmiz — istisnosiz, istig'nosiz. Bu chashma qoshida na jismimiz, na ruhimiz sobit qolur. Faqat, qachondir, qaydadir o'rtangan yurakning o'rtangan tili bilan bir haq so'z ayta olgan bo'lsak, yolg'iz shu so'zgina zamonlar suroniga bo'y bermay, asrlar osha, millatlar, til va mazhablar osha haqqa tashna, o'rtangan bir yurakka yetib bormog'i ehtimol...

Qayda u — o'sha O'lmas so'z?..

* * *

Hofiz Ko'ykiy Boburning rag'bati tufayli zo'r havas va ishtiyoq bilan ishga kirishdi. Olimning boshdan kechirmish uqubatlari shoh kutubxonasining ostonasidan ichkari hatlashi bilanoq butkul unut bo'ldi. U ko'hna qo'lyozmalarning sarg'aygan sahifalarini ko'z nuri va yurak qoni bilan munavvar etib, tarixning unutilgan, chalkash so'qmoqlari orasidan Haqiqat vodiysi sari eltuvchi chag'ir toshli yagona yo'lni izlashga tushdi...

Bobur ilk uchrashuvdayoq musofir alloma siymosida ota yurtdan duoi salom keltirgan mehmonni emas, balki ulkan tafakkur sohibini ko'rdi, ahli donish bilan suhbatni har qanday vaqtichog'liqdan afzal bilgani sababli, uni har oqshom huzuriga chorlab, do'stona izzat-ikrom va lutf-karamlar ko'rsata boshladi. Hofiz Ko'ykiy suhbat asnosi buyuk hukmdor qarshisida o'tirganini deyarli unutilib qo'yardi: Bobur Mirzoning teran salohiyati, favqulodda tiniq hofizasi, fikridagi mantiq qudrati unga umrini yolg'iz ilmu fanga baxsh etgan, mubohasada benazir nuroniy allomani eslatar edi...

* * *

Tun. Olam farog'at og'ushiga cho'mgan. Saroy etagidagi qator xos hujralardan birining darichasida miltillayotgan tanho chiroq shu'lasigina poyonsiz zulmat saltanatiga tahdid soladi.

Yelkasiga yengsiz jubba tashlagan Hofiz Ko'ykiy mutolaadan tolgan ko'zlarini bir zum qog'ozdan uzib, asta

devorga suyandi. Manglayini siypagancha darichadan tashqariga tikildi. Osmonning kaftdek burchi oqarib ko'rinardi.

Kecha oqshom suhbat boqe' bo'lgach, Bobur unga bir ju'z qog'oz uzatib, sekin kulimsiradi.

— «Vaqoe'»mi, olampanoh?

— «Vaqoe'».

«Vaqoe'»ning qudratli sehri Hofiz Ko'ykiyning aqlu hushini tamoman maftun etgan edi. Boburning ulug'vor, shavkatli siymosi olimning ko'z o'ngida satrma-satr yuksalib borardi.

Uning nigohi yana qog'oz betida kezishga tushdi.

«Farg'onaning janubi tarafidagi qasabalardan biri Andi-jondurkim, vasatta voqe' bo'libtur, — deb yozardi Bobur sog'inchdan o'rtanib. — Andijon eli turktur. Shahar va bozorisida turkiy bilmas kishi yo'qtur. Elining lafzi qalam bila rosttur. Aning uchunkim, Mir Alisher Navoiyning musannafoti bovujudkim Hiriya nash'u namo topibdur, bu til biladur...»

Osuda, orombaxsh tun. Besar oy ko'kdan ma'yus termiladi. Bog'da mastona hidlar gurkiraydi. Yurak allaqanday ismsiz tuyg'ulardan ohista orziqadi. Olim mijjalarini yumgan ko'yi ana shu ismsiz tuyg'uga ism topmoqqa tirishadi: nima bu — sog'inchmi, anduhmi, hasratmi? Balki ushbu go'zal lahzalarning endi aslo takror bo'lmasligini, daqiqalar hosilasi — umrning bebaqoligini yana bir karra anglagani tufayli ko'ngil pinhoniylar iztirobda sirqirayotgandir?s

Olim xo'rsinib qo'ydi, qalam oq qog'oz uzra shodon yugura boshladi:

«... Ko'p vaqt hazratning fayziyob suhbatlaridan bahramand bo'lib, ushmundoq g'arib holni fahm etdimki, hazrat Sohobqiron Amir Temur Ko'ragoniy va jannatmakon Mir Alisherga birdek ulug' e'timod bog'lag'on edilar, alarning qutlug' nomlarini hargiz tildan qo'ymasdilar. Hazrati Mir hayotligida diydor nasib etmaganini muttasil taassuf bila so'ylar edilar...»

U qalamni lavhning bir chetiga qo'yib, o'yga toldi. Suronli zamonlarning shiddatvor to'lqinlarida sarosar suringan, o'z diliga behad yaqin bu ikki buyuk zot — Mir Alisher Navoiy va Zahiriddin Muhammad Bobur haqida o'ylab ketdi.

... Hayot ularning diydor ko'rishuvini xush ko'rmagan edi. Ular to tirik ekanlar, bir-birlari sari mislsiz ixlos va ishtiyoq bilan talpindilar. Ikkisining ham qalbida bir-biriga aytilishi shart va muqarrar bo'lgan juda ko'p gaplar pinhon qoldi.

Va faqat o'lim, shafqatsiz, odil o'lingina ularni daf'atan yaqinlashtiradi — ular yagona bir zamin tuprog'ida, bir-birlaridan bor-yo'g'i yuz ellik chaqirim masofa narida, bir-birlaridan butkul bexabar mangu maskan va farog'at topadilar, ularning boqiy va mardona ruhi yulduzlarga to'lgan yagona osmon ostida beorom keza boshlaydi.

Yuz ellik chaqirim!..Yovqur, o'ktam chavandoz bu masofani uchqur tulporda ikki kechayu kunduzda bosib o'tmog'i tayin. Ammo oradan asrlar o'tsa hamki, ular shu manzilga abadiyan mute' bo'lib qolaveradilar, bir-birlarining istiqbollariga hech vaqt peshvoz chiqa olmaydilar va qalblaridagi bir-birlariga aytilishi shart va muqarrar bo'lgan juda ko'p gaplarni hech qachon ayta olmaydilar...

Biroq Hofiz Ko'ykiy — Movarounnahrning zukko allomasi, qismatning bu turfa savdolaridan hali mutlaq bexabar edi. Nogahoniy, notanish bir g'alayon olimning ko'ksini tuyqusdan hayajonga to'ldirdi. Shu laha Boburni ko'rgisi, dilidagi g'aroyib tuyg'ular haqida unga so'zlagisi keldi, qalbini chulg'agan va o'zi ham anglab yetmagan bu g'alati hislarni faqat shu zakiy zotgina tushuna olishiga chin yurakdan ishondi.

Ammo bu ayni paytda ro'yobga chiqmog'i mushkul bir istak edi. Bu vaqtda Zahiriddin Muhammad Bobur Mirzo ulkan saltanatning ulkan tashvishlari bilan mamlakatning janubiy viloyatlarida ikki kundirki, behalovat kezib yurardi.

Olim o'rnidan yengil qo'zg'alib tashqari chiqdi, ayvonning naqshinkor ustuniga suyangancha nimtatir oqish tusga kira boshlagan mashriq tomon tikilgan ko'yi sas-sadosiz turib qoldi.

Tong yaqin edi. Hofiz Ko'ykiy Hindiston tuprog'ida bedor qarshi olayotgan o'n ikkinchi tong yorishib kelardi.

* * *

Bog'i Nurafshon — yer yuzining jannati — sirli farog'at va shukuhga to'lib shovillaydi.

Hofiz Ko‘ykiy bu dilkash maskanga birinchi kundanoq qizg‘in mehr qo‘ydi. U kun bo‘yi goh kutubxonada, goh hujrasida mutolaadan bosh ko‘tarmay o‘tiradi, oqshom tushib, qosh qoraya boshlagach, adoqsiz bog‘ sahnida xayolkash kezib, horg‘inlikni butkul unutadi.

Shunday oqshomlarning birida u Bobur Mirzoga duch kelib qoldi.

Bog‘ etagida, azim shamshod va dafna daraxtlari orasida qad ko‘targan muazzam toqi ravoqda Bobur yolg‘iz o‘ltirar edi. Umrining so‘nggi yillarida u saroydagi xushchaqchaq suron bilan to‘la bazmu tomoshalardan sovigan, jon olguvchi hind raqqosalarning sitamkor ishvalari ham, bulbuligo‘yo shoirlarning shon-shuhrat ko‘yida o‘rtanib aytguvchi dilrabo baytlari ham endi ko‘ngliga zavq bag‘ishlamas edi. U ko‘p vaqtini ko‘zdan yiroq, xilvat shu toqi ravoqda tanho o‘tkazar, ahyon-ahyon, hushi kelgan chog‘lardagina Yusufiyni chaqirib, chog‘ir buyurar edi. Bunday paytlarda Bog‘i Nurafshonga teran sukunat cho‘kar, olampanohning dardmand, miskin kayfiyatini sezgan saroy ahli, mulozimlar un chiqarmaslikka tirishar edilard.

Hofiz Ko‘ykiy Boburni qattiq xayol og‘ushida ko‘rib, sekin iziga qaytmosqchi bo‘ldi. U qizg‘ish qum sepilgan yo‘lkadan mo‘jaz xiyobonga burilganida, ortidan Boburning:

— Mavlono, marhamat qilg‘aylar! — degan sarhush ovozi eshitildi.

Toqi ravoqda, qizil sandal og‘ochidan ishlangan pastak xontaxta ustidagi oltin barkashda munaqqash ko‘zachalar, nafis chinni piyolalar tizilib turar edi. Hofiz Ko‘ykiy ohista ta‘zim qilib, poygakka tiz cho‘kdi.

— Istirohatmu? — Bobur ko‘zlarini qisgancha kulimsirab unga qaradi.

— Ha, olampanoh, bu kun oqshom g‘oyat latif...

— Ha-ha... — Bobur bosh irg‘adi. — Latif, latif...

Xiyla vaqt so‘zsiz-sadosiz qoldilar. Quyosh bog‘ ortida jimirlab oqayotgan Jamna suviga zar kokillarini yuvmoqda edi. Nihoyat, Bobur intihosizdek tuyulgan jimlikni buzib:

— O‘shning oqshomlari ham ko‘p so‘lim, tarovatli bo‘-
lur, — dedi.

Hofiz Ko‘ykiy bosh irg‘ab qo‘ydi.

— Bu olamda men kezmagan yurt kam qoldi, — deb davom etdi Bobur o‘ychan ohangda. — Ne-ne go‘zal maskanlarni zabt etmadim! Lekin hech qayda O‘shdek latofatlig‘ bir viloyatni ko‘rmadim...

U xayolga cho‘mgancha tag‘in jim bo‘lib qoldi.

— U yerda bir ustuvor tog‘ bor, Baroqko‘h derlar. Men O‘shni olganimda — tarix to‘qqiz yuz ikkida — tangri taolo inoyati bilan ushbu tog‘ning tumshug‘ida bir ayvonliq hujra soldim... Tamom shahr va mahallot oyoq ostida edi. Hanuz o‘sha hujra ko‘z o‘ngimdan ketmaydir. Ayniqsa, shu kunlar... Qani edi, inon-ixtiyorim o‘zimda bo‘lsayu besh kunlik gunohkor umrning qolganini o‘sha hujrada o‘tkarsam! — deya tuyqusdan shivirladi Bobur.

Hofiz Ko‘ykiy unga hayronalik bilan qaradi. Bobur go‘yo suhbatdoshini unutgandek parishon o‘ltirar edi.

— Ming taassufki, dard bor, darmon yo‘q. — U og‘ir tin oldi. — Saltanat shunday bir tilsim ekanki, mavlono, uni qo‘lda tutmoq uchun kishi avvalo qo‘lidagi inon-ixtiyoridan xalos bo‘lmog‘i lozim ekan...

Hofiz Ko‘ykiy nima deyarini bilmay qoldi.

— Meni «sohibqiron», «yetti iqlimning shamsi anvori», «shahanshohi olam», deb ko‘klarga ko‘taradilar, — deya hasratli tovush bilan so‘zlardi Bobur. — Lekin biror kimsa bilmaydiki, men ham asli shu yog‘och taxtga qaramman, mana shu yaltiroq tojga qulman... Illo, har bir banda faqat ollohgagina qul emas.

Olim birdan qizarindi. Axir, u ham Boburni necha da‘fa takror va takror ayni o‘sha so‘zlar bilan madh etmaganmidi? Lekin azal-abad shunday bo‘lgach, unda ne ixtiyor? Chindanda, mushkul muammo bu: axir hukmdorni inson insonni ataganidek, «birodar» yoxud «og‘a», yoxud «ini» deb atab bo‘lmasa!..

Demak, bu so‘zlarni u har safar botiniy istehzo va ijirg‘anish bilan tinglar ekan-da...

Hofiz Ko‘ykiy hindlar Boburga «qalandar shoh» deya nom berganliklari bejiz emasligini da‘atan angladi.

— U yurtlar endi bizga harom... — Bobur qo‘lidagi piyoladan paydar-pay boda sipqarardi. — Olmaning sarxilini

qurt yermish. Yurt buzg'uvchi, badfe'l, boyqush shohlarga qoldi u viloyatlar... Alarning aqli boshidagi tojidan hargiz tashqariga chiqmag'ay. Yo'qsa, birining etini biri yeb, yurtini g'animga berarmidi?

Olimning vujudiga simobdek titroq yugurdi. «Alarning aqli boshidagi tojidan hargiz tashqariga chiqmag'ay...» Boburning sarmast, ammo ma'nodor so'zlari uning yuragida ilhom o'tini yoqdi — shu bir jumla ne vaqtdan buyon to'xtab yotgan asariga najotbaxsh ko'prik bo'lib tushuvi muqarrar edi...

U olampanohdan tezroq ijozat olib qo'zg'alish istagida o'rtana boshladi.

Yana sukunat cho'kdi. Hofiz Ko'ykiy na bu osoyishta, dilbar sukunatni, na o'yga tolgan Boburning xayolini buzishga jur'at etardi.

Bobur botib borayotgan quyoshdan ko'z uzmay o'tirarkan, bir payt allanarsa yodiga tushgan kabi eshitilar-eshitilmas shivirladi:

— Moli vofir, eli kofir, yo'l yovuq...

Hofiz Ko'ykiy birdan sergak tortib, Boburga yalt etib boqdi.

— Sharq sori gar yiroqtur, ul yovuq, — deya bosh chayqadi Bobur va jimib qoldi.

Hofiz Ko'ykiy lol qotgan edi: karvonsaroy, Baxshiturk, chog'ir...

U fikrini yig'ib nimadir deyishga og'iz chog'ladi-yu, botinolmadi: suhbatdoshining qiyofasidagi horg'in iztirobni ko'rib, hozir har qanday so'z ortiqcha ekanini payqadi.

— Mavlono... — Bobur tuyqusdan unga o'girildi. — Siz ko'p mushkulotlarni kechirgan sohibi aqlsiz. Men sizdan yana bir so'roq so'rasam maylimi?

— Bosh ustiga... — Olimning birdan tili tutildi, so'ng jur'atsizgina: — Bosh ustiga, olampanoh, — dedi.

— Mana, siz... Yo'q, ollohning har bandasi goh hud, goh behud tushlar ko'rur. Tushda kishiga ko'p biliksiz narsalar ayon bo'lg'usidir. Shunday emasmi, mavlono? Ammo mening... Ne vaqtlarkim, men muttasil bir tush ko'rib mazmunini anglamoqdin ojizman. Tunlar ba'zan yakkash bir yo'sin manzara namoyon bo'lur, o'sha Farkatda ko'rganim — toshqin

soy hududsiz bir dengiz kabi ayqirib yotadi. Suv betini yupqa muz bosgan. Qo'limda aso, muz uzra shitob ila qaygadir yelib boraman. Har qadam qo'yanimda oyog'im ostida muz qirs-qirs ushalar, muz har qisirlaganda yuragim qalqib-qalqib ketar... Na dengizning poyoni bor, na yo'limning, vahm ichra qaro terga botib tentib yuraman. Sahar chog'i hushim boshimdan uchib, ne vaqt hayronu parishon o'ltiraman. So'ng arkoni davlat, munajjimlardan ta'bir so'rayman. «Olampanoh, muborak nazaringiz tushgan ul kanora, inshoolloh, saodat sohili bo'lur», deydilar...

Mag'ribdan shamol turdi. Gullarning boshi egildi. Quyoshning so'nggi jilvasi toqi ravoqning gulgun naqshlarini yallig'lantirdi.

— Saodat sohili! — Bobur yoniq bir xo'rsinish bilan xitob qildi. — Qayda u? Qay baxtiyor kimsa unga yetibdir?

Hofiz Ko'ykiy hanuz some' bo'lib o'tirarkan, lablari beixtiyor shivirladi: «Darhaqiqat, qayda u? Bu rub'i maskunda saodat istagan banda hech vaqt uning chin diydoriga erishurmikan? Dunyoni zir titratgan jahongirki unga yetmagan ekan...»

— Ko'p allomalardan, ulamoi kiromlardan so'roqladim: «Qayda u?» Ko'ngil tingudek bir javob topmadim, — deya davom etdi Bobur. — Goh aytdilarki, u chog'ir dengizining qirg'og'ida, goh dedilarki, ma'rifat daryosining kanorasida... Goh esa uqtirdilarki, savob ummonining sarhadlarida...

Hofiz Ko'ykiy dilidagi gap tiliga qay yo'sin qalqib chiqqanini bilmay qoldi:

— Saodat sohili — vatanda, olampanoh...

Bobur birdan yalt etib qaradi. Shohning sarhush ko'zlarida nogoh o'kinch ko'lankasi paydo bo'lganini ko'rib, Hofiz Ko'ykiy g'ayrishuuriy tarzda unung dilidagi bitmas jarohatga tig' tortganini payqadi-yu, xijolat chekib, yerga tikildi.

Ufq quyoshni o'z bag'riga dafn etdi. Bulutlarning ko'ksi qonga to'ldi. Olisdagi tog'lar unsiz faryod chekdi.

Yorug' olamda bu faryodni muazzam toqi ravoqda o'z xayollariga g'arq bo'lib o'tirgan ikki kishidan bo'lak biror kimsa eshitmadi...

Ertasi oqshom Bobur uni odatdagidek yana huzuriga chorladi. Bu kun uning kayfi chog' ko'rinar, kechagi mahzun o'ylaridan asar ham sezilmas edi. U fiqhning ba'zi bir masalalari yuzasidan olimdan fikr so'radi, so'ng "Voqeoti Bobur"ning yangi sahifalari xususida so'z ochdi.

Vaqt shomga yaqinlashganda yirik lashkarboshilaridan biri — amir Sulton Muhammad Do'ldoy kirib bosh egdi:

— Olampanoh, shahnatun najaf Humoyun Mirzodin chopar keldi!

— Xo'sh? — Bobur o'tkir ko'zlarini amirga qadadi.

— Humoyun Mirzo kecha oqshom muborak huzuringiz sari otlangan ekan. Biroq tonglasi Junpurda boshi buzug' hindilar yana isyon ko'tarmishlar. Humoyun Mirzo zudlik bilan madad tilaydir.

Bobur bir zum o'ylanib qoldi:

— Ha... Xoja Kalon qayda?

— Xoja Kalon hali Bangoladan qaytgani yo'q edi. Olampanoh ijizat etsalar, turkman navkarini olib, hoziroq yo'lga chiqur edim.

Bobur bosh irg'adi:

— Ma'qul. Otlaning. Faqat G'iyosiddin qo'rchiga yetkazing: Qandahor yo'lga kishi chiqarsin. Hasan Alining bir to'p yigitlarini andin olib Lohurga yubormoq darkor.

— Lohurga?

— Junpur rojasi Lohur begining qaynisi bo'lur. Maqol borkim, o'zingga ehtiyot bo'l-u, qo'shningni o'g'ri tutma. Bas, ehtiyotkorlik hech kimsaga ziyon keltirgan emas.

— Boshim bilan, olampanoh!

— Oллоh yor bo'lsin. — Bobur kaftlarini fotihaga ochdi. — Omin yo rabbil olamin!

Sulton Muhammad Do'ldoy yuziga fotiha tortdi-da, eshikka yo'naldi. U bo'sag'aga yetganda Bobur:

— Amir Sulton Muhammad! — deb chaqirdi yangroq tovush bilan. — Bir lahza sabr eting! Humoyun Mirzoga amrimizni yetkazingkim, toki faqat aql va tadbir bilan ish

ko'rgay. Uqdingizmi? Sizdek sohibtajriba kishiga hech bir o'rgatgulik yeri yo'qtur.

Sulton Muhammad Do'ldoy taajjub bilan ostonada qotib qoldi.

— Nechun tag'ofillanasiz? Anglamadingizmu? Bu safar ham Balodardagidek qirg'in-qiyomat qo'pmasin, deyman!

Amirning silliq miyiqdari asabiy pirpiradi:

— Amringiz vojib, olampanoh, ammo bu sodiq qulinigizning fikri ojiziga ham quloq bersangiz: buzuq boshlarning davosi — yolg'iz qilich!

Bobur keskin bosh chayqadi:

— G'alat so'ylaysiz, amir Do'ldoy! Mamlakatdorlikda har bir ishning o'z mavridi bordir. Siz bu yurtida bugun bir boshni uzsangiz, erta sizga qarshi ikkisi bosh ko'taradi. So'ng unutmangkim... — U bir lahza tin olib ta'kidladi: — «Muruvvat va mardi peshi xoliq va xaloyiq mahmud ast»¹ Bu hikmatni kim lutf etgan, bilurmisiz?

— Olampanoh...

— Sohibqiron Amir Temur Ko'ragoniy! — dedi Bobur o'ktam bir g'urur bilan va suhbatga yakun yasagandek, o'rnidan turdi. — Xo'p, ijozat, boring. So'zlarim qulog'ingizda bo'lsin!

* * *

Oradan uch hafta o'tdi. Humoyun Junpurdan zafar qozonib qaytdi. Agra shavkatli bir ruhga chulg'andi.

Bir tong Hofiz Ko'ykiy dilg'ash bo'lib uyg'ondi. Bomdod namozidan so'ng ham ko'ngli yorishmadi. Tunda ko'rgan allaqanday aloq-chaloq tushini esladi, joynamoz ustida o'ltirgan ko'yi ta'bir izladi.

Tushiga rahmatli Binoqul kiribdi: qo'llarini fotihaga ochib turgan emish.

«Arvohi chirqillab yuribdimikin? — deya ezildi Hofiz Ko'ykiy. — Balki haqiga duoi fotiha lozimdir... Umidvorsinganganlar ozmidi, axir?»

Shu o'y barobari qalbida sog'inch tuydi, saldan keyin sog'inch tuyg'usi aybdorlik hissi bilan almashdi.

¹ «Insonparvarlik va mardlikni olloh ham, xalq ham ulug'laydi».

Binoqulning bevaqt o'limiga u ham beixtiyor sababkor emasmi? Nega xudoning bir mo'min bandasini yo'ldan ozdirdi? Axir, o'shanda yigitni bu xatarli orzusidan qaytarsa bo'lmasmidi? O'shanda bir muslimning padari bilan diydor topishuviga ko'maklashay, harna savob deb, o'ylagan edi. Endi batafsilroq mulohaza qilib qarasa, ota diydori Binoqulga bir bahona ekan, xolos. Axir, u bedarak ketgan otasidan ko'ra ko'proq Boburshoh haqida yonib so'zlamasmidi? Bobur Mirzoning jonbasta g'azallaridan ko'ra ko'proq jangu jadallari tarixiyu muzaffar jahongirlik ta'rifini so'rab-surishtirmasmidi? Nega o'shanda manglayi qora bu g'ofil yigitni o'zining uqubatli yo'lga hamroh, chigal qismatiga hamdam etdi? Chin saodat olis tog'u toshlar ortidagi begona yurtda emas, balki ilgidagi ikki tanob yeriyo kosiblik do'konida ekanini u gumroh kimsaga uqtirmadi? Ne boiskim, Binoqul Boburshohga bu qadar ixlos qo'ygani edi?..

Nonushta chog'i ham shu andishalar xayolidan nari ketmadi. U hujrasidan chiqib, asta kundalik mashg'ulotlariga otlanganida, mulozim kelib, huzuri muborakka — shoh qabuliga taklif etdi.

Bobur uni shu paytgacha hali biror marta ertalabdan yo'qlamagan — oqshomlarigina suhbatga chorlar edi. Olim kutilmagan taklifdan taajjublanib, saroy sari yo'l oldi.

Devonda Bobur negadir yolg'iz, arkoni davlatdan hech bir kimsa ko'rinmas edi. Hofiz Ko'ykiy ta'zim ado qilib, ko'rsatilgan joyga o'ltirarkan, Bobur unga sinchkov nazar solib:

— Ustingizdan shikoyat bor, mavlono, — dedi.

Hofiz Ko'ykiy azbaroyi gangiganidan talay vaqt tili kalimaga kelmay qoldi.

«Yo rabbano! Quruq tuhmatdan o'zing asra!»

Nihoyat, yurak yutib, bo'g'iq ovoz chiqardi:

— G'ofil qulingizdan ne gunoh sodir bo'libdir, olampahoh?

— Gunoh shulkim, — dedi Bobur qat'iy ohangda, — bakovullarimiz sizdan qattiq ranjibdirlar: tortgan taomlaridan loaqal bir luqma tanavvul etmas emishsiz. Shu gap chinmi, mavlono?

Hofiz Ko'ykiyning vujudi zirillab bo'shashdi.

«Xayriyat!»

— Ha, olampanoh, — dedi u bosh irg'ab.

— Sabab? — deb so'radi Bobur chimirilib.

— Sabab... Olampanoh, xotiringizga bad gumonlar kelmasin, bakovullaringizda ham, taomlarda ham hech bir ayb yo'qtur, — dedi olim ohista tin olib. — Alardin tanavvul etmasligimning boisi shundakim, men tutmish tariqat yo'li bunga imkon bermaydir. Ma'lumingizkim, maqomati naqshbandiyaga binoan, o'zganing minnatisiz, o'zganing mehnatisiz, o'z mehnati bilan topilgan narsagina kishiga halol sanalur...

Bobur birdan so'zsiz qoldi, sukutga cho'mdi.

— Xo'p, bu uzringizni inobatga olaylik, — dedi u nihoyat, hamdardona bir yo'sinda. — Lekin sizning ko'cha-ko'ylarda suv tashib, yer supurib yurishingiz o'z sha'ningizga ham, bizning sha'nimizga ham yarashmas. Og'ziga kuchi yetmagan mardum aytmasmiki, musofir mehmonini sig'dirmabdir, deb?

Hofiz Ko'ykiy xijolat chekib kulimsiradi:

— Ko'ngil to'g'ri bo'lgach, mardumning har ne gap-so'zi hech emasmi, olampanoh?

Bobur yana uzoq o'yg'a toldi.

— Xayr, mayli, biroq xizmatigingizga berilgan mulozimlarni jo'natib yubormoq na hojat erdi?

— Olampanoh... — dedi olim qo'lini ko'ksiga qo'yib. — O'tinib so'raydirmen, bu harakatlarim zinhor noshukurlik deb baholanmasa... Nachora, bu notavon banda mulozim saqlamoqqa qodir emas. Men — bir olloh quli, bas, o'zim qul bo'lganim holda, yana qay yo'sin qul saqlamoqqa haddim sig'sin?

— Nechuk xotirimdan faromush bo'libtur? — deya bosh tebratdi Bobur. — Axir: «Qachon bu bandalig' xojalig' bila rost kelur?!» Shunday emasmi, mavlono?

— Haqqasti rost, olampanoh.

Gap-so'z tugagandek, har kim o'z fikr-o'ylariga g'arq bo'lgandek edi. Bir payt Hofiz Ko'ykiyning qulog'iga allaqanday hasratli, shikvakor shivir chalindi:

— Unda bizning ahvolimiz ne kechur, mavlono?

Olim boshini ko'tarib, Boburning mubham iztirob cho'kkan ko'zlarini ko'rdi, ko'rdi-yu botinib qarayolmadi.

— Labbay, olampanoh?

— Bizning ahvolimiz ne kechur? — Shohning sezilar-sezilmas taassuf ohangi zohir ovozi asta titrab ketdi.

Hofiz Ko'ykiy shoshib:

— Sizning yo'rig'ingiz bo'lak, olampanoh, — dedi.

— Nechun, mavlono? Yoinkim, tangriga bandalikni bizga ravo ko'rmaysizmi?!

Yana ezgin jimlik, yana bezovta sukut...

— Gohi damlar ozodavash darvish bo'lgim keladi, — deya nogoh tilga kirdi Bobur. — Barchasiga etak silkib, «Hayyo huyt!» deb oyoq yetguncha ketsam, deyman... Mundin ikki yil muqaddam Chandara otlig' bir viloyatda bo'lg'on qattiq chopqindan so'ng shu xayol xotirimg'a bot-bot keladigan bo'lib qoldi. Ul qattol bir jang edikim, to'kilgan qon daryo bo'lib, murdalar esa o'shal daryoda xas-cho'p bo'lib oqqan edilar. Tangri bizga yana bir bor inoyat qilib, qo'limiz baland kelgan edi. Chopqindan so'ng barcha beklar bazmga yig'ilib, zafar nash'asidan to'lib-toshib so'yladilar: kim fillar podasini taloto'p etgan, kim zarbzan palaqmonlarni g'animning o'ziga qarab o'q otmoqqa majbur qilgan... Men esa bir so'z demay o'ltirardim, parishon, aftodahol. Ko'z o'ngimda sodir bo'lmish qo'rqinch bir jasorat aqlu hushdan tamom ayirgan edi: juvong'or qurshovida qolgan qal'a devori ostida hindi askarlari navkarlarimiz zarbidan bir-bir qirilib bitdilar, axiri, o'n besh nafar yov askari muqarrar bandilik xavfida qoldi. Shu chog' alardin biri ag'darilib yotgan aroba uzra chiqib, qilich yalong'ochladi, boshqa o'n to'rt nafari bir-bir kelib qilich tig'iga boshlarini tutib berdilar... Nihoyat, qilich tutqon navkar qo'ynidan dudama xanjar chiqarib, o'z ko'ksiga sanchdi... Alarning jasoratig'a sidqidildan tong qoldim. Va so'ngroq gunohkor dilimga sitam kirdi.

Hofiz Ko'ykiy, qarshisida ko'ngil yorib istig'for keltirayotgan muztarib bu kimsaga ich-ichida ollohdan shafqat va muruvvat tilar edi.

— Angladimki, bu o'lkada alarning yolg'iz jismlarini bo'ysundira olur ekanman, ruhlarini itoat ettirmakka hargiz qudratim yetmas ekan... Va yana angladimki, alar o'z yurtlaridan tiriklayin judo bo'lmoqdin ko'ra o'limni afzal ko'rdilar. Men esa, ne yuz qarolig'kim, o'zga yurtni o'z yurtimdan afzal bildim...

Boburning miskin kayfiyati olimga ham yuqdi. To'satdan

olis tog' etagidagi qishlog'ini, kitoblarga to'la hujrasini benihoya sog'inganini his etdi, hoziroq yo'lga otlangisi keldi.

— Qaytgim keladir, mavlono! — dedi Bobur to'liqib. — Ammo imkon qayda?.. Siz bilan ko'rishganimdan buyon g'arib bir xayol tunu kun tinim bermaydir: ul viloyatlarni endi zo'ru zarb bilan ola bilmasmen. Xayr, olayin ham. Lekin dastimdan shuncha sitam ko'rgan ona yurtimga yana sitam o'tkazamanmi?.. Yo'q, balki o'zga chora izlab ko'rmoq darkordir. Rozimen, kindik qonim to'kilmish yurtga shohlik minnatidan xalos bo'lib, qalandar libosida qaytay...

Yana dilgir sukunat hukm surdi. Bobur tuyqusdan quyi egilib, sirli tovush bilan shivirladi:

— Mavlono... Yo'lga birga otlansak, ne deysiz?

Hofiz Ko'ykiy Boburdan har ne so'z kutsa kutgan, biroq uning bunday nogahoniy kengash tilashini hargiz xayoliga keltirmagan edi — es-hushidan ayrilgandek angrayib qoldi.

— Nechun jimsiz, mavlono? — dedi Bobur o'rtanib. — So'ylang, bir so'z deng!

— Olampanoh... — Olim nochor tin oldi. — Saltanat ne bo'lur?

Bobur parishon qo'l siltadi:

— Eh, saltanat... Ne bo'lsa — ollohdan! Shu saltanat minnati umr bo'yi oyog'imga kishan bo'ldi, muroding'a — g'ov. Lekin... — U kuchlanib o'rnidan qo'zg'alib qo'ydi. — Lekin endi bir zo'r bilan jahd qilurmenu bu kishanni tilka-tilka eturmen!

Shu payt xosxonaga nafis shohi ko'ylak ustidan yoqutrang zarbof kamzul kiygan yetti-sakkiz yoshlar chamalig' durkun qizaloq — Gulbadanbegim yugurgancha kirib keldi. Otasi huzurida begona kishi borligini ko'rib, poygakda bir dam to'xtadi, so'ng boshidagi nimpushti harir ro'molini tuzatib, ta'zim bilan salom berdi.

— Vaalaykum assalom, ona qizim, — dedi Bobur chehrasi yorishib. — Keling?

— Begimlar kanizlar bilan bayt aytayotirlar, padari muborak, — dedi Gulbadanbegim tuyg'un ko'zlari chaqnaq. — Soz chalib o'yin qilayotirlar. Men tinglab o'tirib edim, nogoh bir ruboiyni yod oldim.

— Borakallo zehningizga, ona qizim! — dedi Bobur jilmayib va Hofiz Ko‘ykiyga qarab qo‘ydi. — Qani yo‘qsa eshitaylik, ne ruboiyni yod oldingiz ekan?

— Siz bitmish ruboiyni, padari muborak.

— Qani?

Gulbadanbegim biyron til bilan burro-burro o‘qiy ketdi:

Tuz oh, Zahiriddini Muhammad Bobur,

Yuz oh, Zahiriddini Muhammad Bobur,

Sirrishtai ayshdin ko‘ngulni zinhor

Uz oh, Zahiriddini Muhammad Bobur.

Bobur, ko‘ngli erib, qizini bag‘riga bosdi, manglayidan, yuz-ko‘zlaridan suyib o‘pdi.

— Ilohim, tangri o‘z panohida asrasin sizni, — dedi. — Hofizangiz durust, ona qizim. Faqat juz‘iy bir sahv qildingiz, mayli, hech boqisi yo‘qtur.

Gulbadanbegim loladek qizarib, otasiga hayron boqdi:

— Qay nuktada, padari muborak?

— «Sirrishtai aysh», deb o‘qidingiz. Bu ma’ni forsiyda asli «sarrishtai aysh» bo‘lur, ya’nikim, «kalavanning uchi» demakdir, — dedi Bobur kulimsirab.

— Begimlar ham, nozimalar ham hali men aytgandek o‘qib edilar, — dedi Gulbadanbegim xiyol taraddudlanib.

— Begimlar ham, nozimalar ham shundog‘ o‘qigan bo‘lsalar, — deb kuldi Bobur, — u holda, kalavanning uchi xo‘b chuvalgan ekan!

Hofiz Ko‘ykiy beixtiyor kulgiga qo‘shildi. Gulbadanbegim ham qo‘ng‘iroqdek tovush bilan kulib yubordi.

— Yo‘q, men borib aytay, kalavanning uchini topib olsinlar, — dedi u va yugurgancha chiqib ketdi.

Bobur uning ortidan termilib qolarkan, lahza o‘tmay, ko‘zlaridagi mehr o‘rnini anduh egalladi.

— Mana, mavlono, — deya xo‘rsindi u olimga yuzlanib, — hol-kunimni ko‘rib turibsiz. Darvish bo‘lib vatanga qaytmoq orzusini qilurman-u, biroq... bu donadek farzandlarimdan qandoq ko‘ngil uzarmen? Yo‘q, mavlono, mening imkonim

yetmas mushkul savdo ko‘rinadir bu... Darvish shoh bo‘lmog‘i mumkindir, ammo shohning darvish bo‘lmog‘i...

Ostona ortida betoqat qadam sharpasi, ivir-shivir tovushlar eshitildi. Bobur sergak rortib, eshik tomon qaradi. Rang-quti qum o‘chgan, favqulodda besar-bezovta saroy muhrdori Kichik Xoja eshik og‘asining ortidan shoshib ichkari kirdi.

— Ne gap? — Bobur uning bejo avzoyini ko‘rib, ilkis o‘rnidan qo‘zg‘aldi.

— Noxush xabar, olampanoh! — dedi muhrdor nafasi tiqilib. — Afg‘on amirlari Biban va Boyazid Qanujdan qochib, Shamsiobod qal‘asini ishg‘ol etmishlar, Abul Muhammad nayzador ojiz qolibdur. Fitnakorlar Gangdan o‘tib, Sarvar sari jadal bosib kelmoqda emishlar. Fotihxon Sarboniy ham alarning himoyatiga tayanib, qayta bosh ko‘tarmish. Banorasdan ham chopar keldi: Sherxon Surning cherigi shaharni tamom qurshov tutmishdir. Bangola hukmdori Nusratshoh ham alar bilan ittifoq tuzgan emish!..

Kichik Xoja, keltirgan bu xabarlar uchun yolg‘iz o‘zi aybdordek, boshini quyi solgan ko‘yi tosh qotdi.

Boburning mahkam qimtilgan yupqa lablari sezilar-sezilmas pirillab ucha boshladi, bodom qovoqlari ostidagi qiyiq ko‘zlarida Hofiz Ko‘ykiyga begona bir shiddat va qahr alangasi yondi.

— Uh, mal‘unlar! — dedi u tishlarini qisib. — Qasam ko‘r qilgur murtadlar! Necha daf‘a alarning sulh va itoat bobida bergan puch va‘dalarig‘a inondim, biroq har safar ham mana shundog‘ g‘ofil qoldim. Bu xayoli buzug‘lar saltanatni egasiz deb, Bobur Mirzoni o‘lgan deb gumon qiladilar, chamasi. Xayr, mayli, o‘zlaridan o‘tdi — o‘zlaridan ko‘rsinlar! Lafzni unutmog‘ingiz! shafqatni unutmog‘ingiz kerak!

U keskin yurib eshik oldiga bordi, hanuz muhtar turgan Kichik Xojaga shijoatli nigohini tikdi:

— Xo‘sh, Kichik Xoja?

— Labbay, olampanoh? — Kichik Xoja ko‘zlari javdirab unga yuzlandi.

— Rang-ro‘yingiz bir holat?

— Olampanoh...

— Nechun abdiraysiz? Bundog‘ qaro kunlarni hech ko‘rmabmidingiz? Sizdek suyangan tog‘imizki shumxabar

shabadasiga tebransa, xo‘b bo‘lg‘on ekan! Tag‘in o‘zgalardan ne gina qilaylik!

— Olampanoh... — Kichik Xoja bemajol titrab, tilga kirdi: — Kamina qulingizning sadoqati ham, jasorati ham zoti muboraklariga kundek ravshandur. Davlatingiz soyasida ko‘p marhamatlar ko‘rdim, shavkatli kunlaringiz saodatiga sherik bo‘ldim, endi jahannam komig‘a yo‘llasangiz ham bosh tortmay bormoq men uchun farzdur. Faqat, ko‘nglingizga kelmasin, parishonlig‘im boisi bo‘lak: mundin yarim soat burun Shamsiobod qal‘asidan farzandi arjumandim Malik Xojaning o‘ligini keltirdilar...

Tosh qotmoq navbati endi Bobur Mirzoga yetgan edi. U bir so‘z deya olmay, joyida turib qoldi.

Barlos beklaridek alpkelbat, mutaassir chehrali Malik Xojaga uch hafta muqaddam o‘z qo‘li bilan isfahoniy qilich tortiq etgan, mo‘ylabi endigina sabza ura boshlagan bu bahodir yigitni yuzboshilik martabasi bilan qutlab, lutfu karamlar ko‘rsatgan edi. Mana, bukun endi u yo‘q. Uning o‘sha lutfu karamlarini deb shahid bo‘libdi!

«Yo rab! Qandog‘ navqiron edi!»

— Oллоh sabr bersin, habibim, — dedi u ko‘ksi xo‘rsiniqqa to‘lib va muhrdorning g‘am bukib qo‘ygan jussasini bag‘riga bosdi. — Boshingizga shundog‘ musibat tushibdi-yu, siz nechun bunda yuribsiz?

— Olampanohdan ijozat...

— Ijzati ne! — dedi Bobur koyinib. — Boring, ma‘raka tadorigini ko‘ring. To‘xtang! Rahmatlining yoshi o‘n sakkiz-midi, o‘n to‘qqiz?

— Hamal kelsa, o‘n to‘qqizga chiqur erdi, — dedi Kichik Xoja o‘zini bazo‘r tutib.

— Vo darig‘! Juvonmarg ketibdi... — Bobur Mirzo so‘z topolmay qoldi, hozir har ne taskin-tasalli aytmasin, jabrdiyda otaning miskin ko‘nglini ko‘tarmoqqa harchand tirishmasin, barcha harakatlari zoye, barcha mahrami asrorligi soxta bo‘lib chiqadigandek tuyuldi — ezildi, o‘rtandi...

Xufton namozi o‘qilgach, Zahiriddin Muhammad Bobur Mirzo boshchiligidagi yigirma ming otliq-yayov qo‘shin shahar darvozasidan guras-guras chiqib, Agra sari mo‘r-malahday

bostirib kelayotgan dushman qarshisiga — hayot-mamot jangiga jo'nadi.

... Malik Xojaning janozasida Bobur Hofiz Ko'ykiyga tasodifiy ko'zi tushib: «Hali uchrashurmiz, mavlono», degan edi, ammo oqshom olim u bilan xayrlasha olmadi.

Shu bo'yi ular olti oydan so'ng — Bobur Shimoliy Hindistonda tinchlik va osoyishtalik o'rnatib qaytgandan keyingina ko'rishdilar.

* * *

Hofiz Ko'ykiy ertalabdan buyon kutubxonada mutolaa bilan mashg'ul edi. U ne vaqtlarki bir kitobni izlab yurar, uni Tehronda ham, Istanbulda ham, Qohirada ham axtarib topolmagan edi. Boburning kutubxonasidagi dunyoning jamiki tafakkur xazinalaridan keltirilgan qimmatbaho qo'lyozmalar orasida bu nodir asarning nafis nasta'liq xat bilan ko'chirilgan nusxasini ko'rib, shohlik tekkan gadodek quvonib ketdi. Bu — Muhammad ibn In'omning «Tarixi Turkiston» asari edi. Olim kitobni zo'r ishtiyoq bilan mutolaa qildi, son-sanoqsiz istilo va bosqinlar, mislsiz kulfatlarda toptalib, vayrona kultepalar uzra Qaqnus singari qayta mag'rur qad tiklagan, asrlar bo'yi kimsaga bo'yin egmagan ona xalqi, ona yurtining shonli tarixi qalbiga larza soldi, shu ajoyib asar yuragida qo'zg'agan hayrat va hayajon to'lqinlari tinmasdan turib, uni ona tiliga o'girmoqqa kirishdi. Shu tariqa bor olamni unutib o'tirarkan, kitobdor kelib yelkasiga ohista kaftini qo'ydi:

— Ma'zur tutgaysiz, mavlono, sizni yo'qlab kelmishlar.

Hofiz Ko'ykiy ostonada xomush turgan Yusufiyni ko'rib, shosha-pisha o'rnidan qo'zg'aldi:

— Ne gap?

— Olampanoh sizni ko'rmoq tilaydilar, — dedi Yusufiy g'amgin tovush bilan.

— Tinchlikmu? — Hofiz Ko'ykiyning ko'nglida bezovta bir hadik paydo bo'ldi. — Ne gap?

Yusufiy yerdan ko'z uzmay jimgina borar edi. Qorong'ilik qo'ynida hayhotdek bo'lib turgan Bog'i Nurafshonga burilib,

saroyning oq marmar zinalaridan ko'tarilayotganda parishon ohangda shivirladi:

— Olampanoh betob... Og'ir yotibdilar...

To'rdagi xosxonada besh-o'n chog'li odam to'plangan, hamma tashvishmand qiyofada, shivirlashib sozlashadilar.

Hofiz Ko'ykiy yuragi uvishib ichkariga qadam qo'yarkan, ostonada ko'zlari qizargan, chehrasi parishon Humoyunga duch keldi. Chetlanib yo'l berarkan, yengil ta'zim bilan so'radi:

— Qiblagohingizning sihatlari nechuk?

Humoyun g'amli ko'zlarini yerga tikdi.

— Shukur, — dedi bo'g'iq ovoz bilan. Keyin ipak sal-lasining pechi bilan ko'zlarini artarkan: — Kiring, — dedi.

O'rtadagi baland o'rinda Bobur Mirzo yotardi. Ranglari siniqqan, kirtaygan ko'zlarida intihosiz bir anduh...

— Salomatmisiz, olampanoh?

Bemor sezilar-sezilmas bosh irg'adi, ko'zlarini shiftan uzib, olimga qaradi. Mavlono Abulbaqo uning yostig'ini to'g'rilab qo'ydi-da, Hofiz Ko'ykiyning poyqadamiga fотиha o'qidi:

— Omin, dard bergan tangrim o'zi shifo bersin!

Xobgoh jimjit bo'lib qoldi. Hofiz Ko'ykiy ikki kun muqaddam Boburning huzurida Toshkandga qaytish uchun ijozat so'raganini esladi.

«Bemavrid bo'lgan ekan», deya ko'nglidan o'tkazdi afsuslanib.

Bobur boshini bolishdan kuch bilan uzib, unga yuzlandi-da:

— Ahvolingiz nechuk, mavlono? — deb so'radi.

— Ollohga ming qatla shukur, olampanoh.

— Safaringiz qaribdi-da?

Olim qo'lini ko'ksiga qo'ydi:

— Zoti shariflari ijozat etsalar...

— Ijozat eturmiz! — dedi Bobur ichki bir zo'riqish bilan, so'ng mushkul bir vaziyatda qolgandek, boshini yostiqqa tashladi. — Mavlono, mening sizni bunga chorlamoqdin maqsadim... — Uni birdan yo'tal tutib, so'zi bo'lindi. — Maqsadim shulki,

bitmak orzusida yurgan tasniflaringizga rivoj tilamakdir, xolos. Bizdan ne ko'mak lozim bo'lsa, zinhor tortinmangiz.

— Qulluq, olampanoh.

— Xotiringizdan faromush bo'lmog'on ersa, ilk bor suhbat qurganimizda qalbaki allomalar xususida so'zlab, sizga nohaq ranj yetkurgan edim, — dedi Bobur. — Azbaroyi o'shal ko'zi ochiq, qalbi basirlarga qahrim tufaylidan... Alarning kitob kemirguvchi sichqonlardan ne farqi bor? Ma'rifat xazinasining chin qadriga yolg'iz sizdek ahli fazllargina yeta olur. Bizni ham o'zingizga teng ko'rib, ko'p mutaassir etib edingiz, bilmam, ne yo'sin tashakkur ayturnimiz... Kitobdorga farmoyish berilur: ko'nglingiz tilagan ismiki kitobni o'zingiz bilan olmog'ingiz mumkin.

Borlig'i hayajondan titragan Hofiz Ko'ykiy qayta-qayta qulluq qildi.

— Biror «sichqon»ga yemish bo'lgandan ko'ra, sizdek zarshunos qo'liga tushsa, odamizotga ko'proq nafi tegur...

Og'ir jimlik cho'kdi. Muhtasham tilla qandillardagi shamlarning lipillab yonishigina sukunatga raxna solardi. Anchagacha hech kimdan sado chiqmadi. Bu o'ng'aysizlikdan yana Boburning o'zi qutqazdi.

— Kecha oqshom g'arib xayolimga bir nimarsalar kelib, qog'oz qoralab edim, — deya zaif jilmaydi u.

Barchada allanechuk bir jonlanish sodir bo'ldi:

— Olampanoh marhamat etsalar...

— Tabarruk bitiklari nomuborak quloqlarimizga sazovor ko'rilsa, boshimiz ko'kka yeturdi...

Bobur bir zum o'ylanib qoldi, so'ng horg'in ko'zlarini yonidagi lavhga tikdi. Yusufiy o'rnidan ildam turdi-da, lavh ustidagi saxtiyon muqovali kitobni Boburga uzatdi. Bobur kitob qatidan buklangan yupqa qog'oz olib, tizzasiga qo'ydi, bemajol lablariga nimpushti qizillik yugurgandek bo'ldi:

Yo qahru g'azab birla meni tufroq qil,

Yo bahri inoyatingda mustag'roq qil.

Yo rab, sengadur yuzim, qaro, xoh, oq qil...

Boburni tag'in quruq, qattiq yo'tal tutdi, nafasi bo'g'ilib, so'nggi misrani kuch bilan bazo'r shivirladi:

Har nav sening rizong erur, andoq qil...

Ruboiyning ajib ohangiga sehrlangandek hamma bir lahza tek qoldi. Nihoyat, birin-ketin a'yonlarning olqishlari eshitila boshladi:

- Xo'p aytibdursiz, olampanoh, bisyor go'zal!
- Haq so'z, g'oyat xushtakallum baytlar...
- Oshiqona go'zal lutf bo'libdir, olampanoh...

Bobur Mirzo ohista bosh chayqadi, hazin jilmaygandek bo'ldi. Siniqqan chehrasida bir lahza alamnok taassuf ifodasi ko'rindi...

Bu dardli misralarning «oshiqona go'zal lutf» emas, balki suronli umri so'nggi manzil sari borayotgan ulkan muhtarib qalbning kelgusi nasllar oldida berajak iztirobli hisobi, davron hukmi qarshisidagi ma'yus o'tinchi ekanini yolg'iz Hofiz Ko'ykiygina o'z savqi tabiiysi bilan angladi.

Bobur buni sezdi, minnatdor ko'zlari olimga javdirab boqdi...

Olamning qariyb yarmini qilich bilan, qariyb yarmini qalam bilan zabt etgan, bir og'iz kalomiga ming-minglab odamlarni muntazir itoatda tutgan, hamisha sha'nu shavkat og'ushida muzaffar yashagan bu ulug' zakovat sohibini bunday mahzun va g'arib holda ko'rmoqlik g'oyat og'ir edi — Hofiz Ko'ykiy mutaassir bo'lib, beixtiyor nigohini olib qochdi...

Ertalab bemorning ahvol-ruhiyasi xiliy yengillashdi, ammo hamon darmonsiz edi. Hofiz Ko'ykiy bomdod namozidan so'ng u bilan xayr-xo'shlashib, barcha yaxshiliklari uchun qayta-qayta tashakkur aytdi, ollohdan shifo tiladi. Xobgohda talay odam bor edi, biroq Bobur mij-jalaridagi yiltiragan tomchilarni ipak chorsi bilan artishdan istihola qilmadi.

— Sizga nechog'li havasim kelishini bilsangiz edi!

Uning Hofiz Ko'ykiyga aytgan so'nggi so'zlari shu bo'ldi...

Karvon endigina Hindiston sarhadidan chiqqanida ko'pirib ketgan chavkar otda Kobul sari yelib borayotgan chopar orqadan quvib yetdi: «saodatmand» shoh — Zahiriddin Muhammad Bobur Mirzo olamdan o'tgan edi...

* * *

Hofiz Ko'ykiy bir haftagacha Bog'i Nurafshonda motamdorlar bilan bo'ldi. Nogahoniy bu musibatdan dildildan iztirob chekarkan, butun qalbi, butun borlig'i Bobur Mirzo yodi bilan bog'lanib qolganini yana bir bor teran his etdi, o'zini benihoya g'arib, mehrga zor sezdi. Olimning nazarida, butkul dunyo huvillab qolgandek... Faqat Bog'i Nurafshongina hamon avvalgidek shukuhga to'lib shovillar edi.

Marhumga yetti ushatilgach, Hofiz Ko'ykiy Kobulga jo'naydigan biror karvonni daraklab topmoq maqsadida shaharga chiqdi. Muddaosi bitib, dilgir saroyga qaytarkan, ko'ngli nechundir o'zi ilk bor bosh qo'ygan karvonsaroy yonidan o'tishni istadi. Darvoza oldida bexos Baxshiturkka ko'zi tushib qoldi. U g'ayriinsoniy jazavada, og'zidan tufuk sochgancha o'tkinchilarga qo'llarini to'lg'ay-to'lg'ay xirqiroq tovush bilan qichqirar edi. Olim unga yaqinlasharkan, o'sha tanish bayt qulog'iga uzuq-yuluq chalingandek bo'ldi:

— ... sori gar yiroqtur, ul yovuq...

Baxshiturk birdan unga qaradi-yu xuddi ne vaqtlardan buyon izlab yurgan odamini ko'rib qolgandek, hayqira ketdi:

— Buni qalandar shoh bitgan, ha! Chog'ir ichgan paytlarida aytar edi, ha! Ha-ha, chog'ir ichdingmi? Bo'z-lama, bo'zlama! Nega chog'ir ichasan? Bari bir oxiri voy, ha! Bu kun odina, tonglasi shanba, indini dushanba, undan so'g'in seshanba, chahorshanba, undan so'g'in panjshanbai murodbaxsh! So'g'in yana odina, e bari bir oxiri voy, ha! Vallohu a'lam, oxiri voy!

Hofiz Ko'ykiy turgan joyida hang-mang bo'lib qotib qoldi. Yo olloh! Bu nolakor baytni Bobur Mirzo bitgan ekan-da! Yuragi qalqib ketdi.

«Ko'nglim sezgan edi, — deb pichirladi u, — sezgan edi...»

Qarshisida Baxshiturk hamon jununi jo'shib vaysardi. Hofiz Ko'ykiy boshini ko'tarib uning yuziga tikildi. Va birdan seskanib ketdi: ro'parasida o'ttiz yoshlar chamasi qarigan Binoqul turardi!..

* * *

Ertasi kuni murch, dolchin, zaytun moyi ortilgan kichik bir karvon tong saharda shahar darvozasidan chiqib, Sharq sari yo'l oldi. Karvon so'ngida ko'rimsizgina ot mingan Hofiz Ko'ykiy xomush borar edi.

... Bepoyon sahro. Quyosh olov seli purkaydi. Ufq qadar yastangan qumlikda qilt etgan tirik jon ko'rinmaydi. Ahyon-ahyon ko'hna sardobalar uchraydi. Karvon qo'n-g'irog'idan atrofga sarob halqalari singari hazin sadolar taraladi:

Moli vofir, eli kofir, yo'l yovuq...

Bu mungli sadolar og'ushida horg'in ko'zlarini yumgancha tebranib borayotgan Hofiz Ko'ykiy mahzun shodumonlik bilan ohista shivirlaydi:

Sharq sori gar yiroqtur...

1981

